

FIGYELŐ

HÁROM BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Térey János: *A Nibelung-lakópark. Fantázia
Richard Wagner nyomán
Magvető, 2004. 444 oldal, 2990 Ft*

I

FEKETE PÉNTEK, KATASZTRÓFA-KEDD

Nehéz a dolga annak az olvasónak, aki Térey drámatetralógiáját *nem* Wagner (zene)drámatetralógiájának travesztíjaként akarja olvasni. Az alcím Wagner felé lódtítja azt az olvasót is, aki nem ismeri a RING-et, magyarul A NIBELUNGOK GYŰRŰJÉ-t; akinek pedig vannak ismeretei Wagner művéről, az Térey olvastán nem kerülheti el a hasonlóságok, azonosságok, fel- és lefokozások, párhuzamok, ellentétek folyamatos regisztrálását, miközben óhatatlanul elismeréssel fog adózni Térey szellemességének és kifogyhatatlan leleményének. Talán kivételt képez majd az a maroknyi ortodox Wagner-rajongó, akiket megbotránkoztat Wagner – általuk vélelmezhető – kiforgatása vagy kigúnyolása, ám az ő kedvükért szeretném mindjárt a cikk elején leszögezni, hogy:

Wagner tetralógiája (csak a szövegekönvről beszélek) maga is hipertextus, több régi szöveg – köztük a VERSES EDDA című elbeszélés-gyűjtemény és a NIBELUNG-ÉNEK – felülírása, továbbfejlesztése; Térey ezeket a régi szövegeket szemlélatomást ismeri, tanulmányozta, sőt olykor hajlamos őket Wagner ellenében kiját-szani,

és hogy:

ettől nem függetlenül, Térey műve mint kétszeres hipertextus, minden látszólagos tiszteltetlenségével együtt éppenséggel Wagner legmélyebb megértéséről, poétikai sajjátá tétéléről tanúskodik.

Nemcsak a szerkezet és a motívumok hasonlósága szembeötlő, hanem párhuzamba állítható a két alkotói stratégia is. Wagner, forra-

dalmi és posztforradalmi tapasztalatai nyomán, a Gründerzeitet német (nagy- és nem annyira nagy-) polgárságát kalauzolja el a Walhallába plusz a Rajna-vidéki germán ősvadonba, hogy a gründerzeitbeli társadalom színe-java, miközben kipiheni a gründerzeit fáradalmait, elábrándozhasson a szerelem és a vér misztériumán, elborzadhasson az istenkönyv baljós fényeiben, megvetését nyilváníthassa a kincskuporgató álnok törpék iránt, s közben ne kelljen észrevennie önmaga törpeségét. Térey, akinek közvetett, ám roppant intenzív tapasztalatai vannak a XX. század kataklizmáiról, az ezredvég történéseinek pedig szemlélő tanúja, szintén mitikus területre, az EU szívébe (Rajna-Wormsba, mely tulajdonképp Majna-Frankfurt) vezeti el a magyar olvasót, és e mitikus tájban az úgynevezett „vállalkozói szféra” csúcshatárát maguk is mítoszhozókká stilizálódnak fel. Ez a mítosz azonban a mi korszakunkról, a jelenkori hatalmi struktúrákról és döntéshozatali mechanizmusokról szól, a Lakópark és a Toronyház mítosza.

Siegfried a Wälsungwerke elnök-vezérigazgatója, Brünnhilde a Ragnarök-galéria tulajdonosnője, Hagen befektetési tanácsadó a Gibichung & Nibelung cégcsoportnál, Fafner építkezési vállalkozó, Heimdall éjszakai portás, a rajnai sellők manóknak és így tovább: mindez nem annyira vicces, mint inkább ijesztő. Térey nem a József Attila által elképzelt gyermeket, hanem az olvasót világosítja fel arról, hogy „a haramiák emberek”. Wagner arra jött rá, hogy a kereszténység megrendülése után nem a Schiller által visszasóvárgott olümposzi istenek térnek vissza, hanem sötétebb és zabolátlanabb erők, és e felismerés művészi hasznosítása révén nagyban hozzájárult a korai modernizmus létrejöttéhez. (Mekkorát tévedett szegény Heine, amikor a „gótikus téboly” és a „modern csalás” – úgymond – „kötővaléká”-ra mutogatott!) Térey arra jön rá, hogy az újkor végi fogyasztói társadalom (pletykalapokból, életmódmagazinokból, mendemondákból ismerhető) használólevél kasztja nagyszabású költői tárgygyá alakítható; e kaszt zártsága,

lelki üressége és agresszív civilizációellenessége – kellő szuggesztivitással – szemléltethető akár egy ősmítoszi történelem kliséi szerint is.

Mondhatnám azt is, hogy a társadalmi műveltség (százötven éve még élő) követelménye vált réges-rég értelmezhetetlenné, és ennek hiányát tölti be Térey művében a mitikus szemlélet monumentalitása. Wagner, az önmegismerő világszellem árnyékában, futó pillantást vetve az egymással szembe fordított apollói és dionüszoszi princípiumra, különösebb gond nélkül tudomásul veszi az úgynevezett „átlagember” létrejöttét, akinek közhelyes gondolkodásából a kortárs Flaubert nagy undorral és még nagyobb műgonddal hoz létre strapabíró regénypoétikát. Siegfried kardjának kikovácsolását plusz a mazochista sárkányvérperformanszot az ipari fejlődés korabeli mutatói, a francia–porosz háború hadműveletei, esetleg az első világháborús lövészárkok felől érdemes nézegetni. Térey azonban legfeljebb azt veheti tudomásul (veszi is), hogy a mai tömegtársadalom egyedeihez képest a XIX. századi átlagember bonyolult és eredeti személyiségnek hat. Mindazonáltal ő nem az elsivárosodás archeológiájával bajlódik, hanem beépíti egész költészetébe, így a NIBELUNG-LAKÓPARK-ba is mindazokat a történelmi fogódzókat, melyek a mitikus látomás előképeiként értelmezhetők.

Wagner azt sugallta a korabeli közönségnek, hogy: „ti is ilyenek vagytok”. Térey viszont azt sugallja mai magyar olvasóinak, hogy: „ti soha nem lesztek ilyenek”. Egy kicsit pontosabban: „ti soha nem lesztek ilyenek, de azért ne higgyétek, hogy meg fogjátok úszni”. A Lakóparkba és a Toronyházba idegeneknek tilos a bemenet, ám a költő jóvoltából az olvasó, aki értelemszerűen idegen, mindig benézhet valamelyik ablakon. A Lakópark és a Toronyház, a bent tartózkodókkal együtt, pusztulásra van ítélve, hiszen küszöbön áll a mindenkori „nibelungok” terrortámadása; viszont aki nem tartózkodik bent, az nem tartozik a „szabad nép”-hez (vö. 96. o.: „Szabad nép nyüzsg a szabad helyen”), s így egész egyszerűen nem létezik. Nem létező persze olyan személy is lehet, akinek van kulcsa a Lakóparkhoz: „Egy szellemi homeless” – visszhangozza a kortárs magyar politikai elhíresült mondását Woglinda, a sellőből avanszált fotomodell a 38. oldalon. A minősítés Hagen apjára, Alberichre vonatkozik, akit különféle okokból utálni kell. A „mindenki másnak” ennyi sem jut.

Jelen sorok írója azonban, bármily nehéz is ez, megpróbálja Térey művét Wagnerétől és a kínálkozó egyéb alapszövegektől függetlenül olvasni. Teszem ezt mindenekelőtt a költői teljesítmény iránti tiszteletből. Téreyről nem igen állítható, hogy Wagner – vagy bárki más – művészi problémáinak továbbszövésére törekszik; ő a saját életmű-immanens kérdéseit teszi fel és válaszolja meg a maga radikális módján. Még kevésbé gondolnám, hogy Térey a ránk hagyományozódott ősi mitikus történelemsorból efemer show-műsort csinál. (Hallottam ilyen véleményt.) Erről szó sincs. Térey nem vátesz (idegen tőle a közösségi gondolkodás, a képviseleti beszédmód), mégis profetikus költő: a világtrend változását jövendőli meg. Erre szolgálnak az ősgermán-wagneriánus nyelvi emblémák és cselekményszervező sémák. Éppen ezért a fenséges lefokozása, a szövegbeli stílusvegyítés csalóka látszat. Aki megszólal, egyazon stílus szinten szólal meg, vagyis egyazon szinten létezik a szövegben; ahogyan pedig a líra túlaradása ötvöződik az új nyelvi nyegleséggel, egy több irányba mutató, ám teljesen egységes költői nyelv jön létre.

Külön kell szólnom a műfajról. A NIBELUNG-LAKÓPARK elvileg színpadi mű, annyiban pedig nem csak elvileg, hogy érdekes és értékes előadás jött létre belőle, melyet bizonyára további színrevitelek is követnek majd. Nincs tehát akadály a mű dramaturgiai vagy akár színikritikusi értékelésének, én azonban az előjátékot és a rá következő három darabot párbeszédes formában írt költeménynek olvastam. Ha olvasóként a színpad felől közelítjük meg Térey művét, előtérbe állítva a cselekményt és a szerepek kialakítását (vagy mondjuk a szereplők mozgását mint reálisan létező scenikai impulzusokat, a jelenetek elé iktatott enteriőrökről mint lehetséges díszletinstrukciókról nem is beszélve), akkor figyelmen kívül hagyjuk a mű legfontosabb ismértvét, a lelki ürességgel együtt járó nyelvi telítettséget.

A költemény olvasójaként állíthatok olyasmint, hogy Térey, úgy veszem észre, menet közben lendült bele a dramaturgiába (például az első rész végén az Ortwein halálából és a Siegfried átvédeléséből adódó színpadi lehetőségeket jóval kevésbé tudja kiaknázni, mint a második rész végén az Ortweinre emlékeztető rejtélyes Fényképész felbukkanását, amely nélkül Hagen fordulata jóval kevésbé volna drámai, nagyrészt illusztratív maradna), ám

ennél sokkal fontosabb, hogy a költői nyelvet és magát a költészetet az első mondattól az utolsóig ugyanazzal a határozott erővel vezényli.

A NIBELUNG-LAKÓPARK-ban tehát nem első-sorban a cselekmény történik, hanem az történik, hogy a nyelv, a replikák pattogó szellemessége, a tirádák és monológok hidegen izzó líraisága birokra kél a cselekménnyel; viszont olyan gyorsan, olyan elsöprő fölénnyel győzi le, hogy mire a cselekmény kibontakozna, igazi küzdelemre már nemigen van esély. Az állításnak, ha megfordítom, némi kritikai éle is lesz: Térey azért nem tudja precízen és hatékonyan működtetni a cselekmény gépezetét, mert ebben nem kevésbé gátolja saját költői nyelvezete. Ellentétben Heinrich von Kleisttel, akihez Térey alkatilag közel áll, nem tud egyensúlyt teremteni akció és dikció között. Am ez az észrevétel végső soron mégsem bíráló célzatú: A NIBELUNG-LAKÓPARK, minden alkati és szemléleti távolság ellenére, gond nélkül beilleszthető ama bölcséleti karakterű magyar drámai költemények sorába (a CSONGOR ÉS TÜNDÉ-TŐL AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁ-N ÁT A KÉTFEJŰ FENEVAD-IG), melyekben a költői nyelv túlaradása az említett egyensúly elbillenését vagy hiányát eredményezi.

Ez azonban a rendezők és dramaturgok gondja, nem az olvasóé. Ha lemondunk róla, hogy színpadi cselekvéssorrá konvertáljuk a nyelvi eseményeket, és ha nem köti le minden figyelmünket a nagyszámú idézet és utalás azonosítása, akkor azt vesszük észre, hogy az ötöd-félszáz oldalon hömpölygő költemény nemcsak külsőlegesen tagolódik, színpadi szöveg- és cselekményegységek szerint, hanem saját belső ritmusa szerint is tagolható. Téreynek nagyon jó ritmusérzéke van, ami nemcsak metrikai készséget jelent, hanem azt is, hogy mindig pontosan fel tudja mérni a szöveg belső arányait. A cselekményesítő replikák légüres teret hoznak léte, s így külön jelentőséget kapnak azok a részletek, ahol a szöveg súlyossá, sűrítetten költőivé válik.

A költeményben négyféle szövegegység változtatja egymást, az imént említett belső ritmushoz igazodva. Van egy prózai nyelvi réteg: ide tartoznak a rendezői utasítások, melyek egyszerűek, már-már szerények. Miközben valamint (egy eseményt) közölnek, fel is hívják a figyelmet, hogy közlésre kerül sor. Truchs, miután rossz hírt közöl Hagennel (257. o.), nem

egyszerűen „(El)” (-távozik), hanem: „(Truchs kényelmes léptekkel visszamegy a házba)”, majd ezt követően nem pillanatnyi „(Csend)” vagy „(Szünet)” olvasható, hanem az, hogy Hagen „Tölt magának. Közben mennydörög és villámlik, sűrű csöppekben szakadni kezd az eső)”. Vagy Gunther egy fontos önleleplező monológja után (187. o.) és a rá következő feltékenységi jelenet előtt Brünnhilde nem egyszerűen „(Belép)”, hanem: „(Brünnhilde belép, de megáll az ajtóban. Bordó kiskosztüm, miniszoknya, szemüveg. Gunther nem veszi észre. Föáll, kimerevíti a képet)”; az önbeteljesítő közlés, miközben pusztá beszédaktusból apró novellisztikus betétte lép elő, egyszerre felidéz egy tárgyalmazt, a trendi cuccok világát, és tipográfiailag különválasztja a fajsúlyos monológokat a többi szövegrésztől.

Amennyire hiábavaló igyekezet volna kigyűjteni a költeményből a durvaságokat és trágárságokat (mivel ezeknek egyszerűen ritmikái, másrészt hangulati funkciójuk van, vagyis a maguk módján hozzájárulnak a stílusegység fenntartásához), annyira tanulságos lenne összeállítani a Lakópark-mítosz áruházi katalógusát. Kiderülne belőle, hogy a költeményben szóba hozott javak, a vágykeltő márkanevek nem egy létező tárgyi világ rekonstrukciójához adnak fogódzót, hanem idézetfunkciójuk van: a szövegbe sűrűn beleszegezelt irodalmi idézeteket vannak hivatva kiegyenlíteni. Az árukatalógus azt sugallja: „Te csak ráismersz (vagy rá sem ismersz), de ők birtokolják”, a florilegium azt sugallja: „Te csak ráismersz (vagy rá sem ismersz), de ők kimondják.”

Még mindig az első szövegréteget, a prózában írt rendezői utasításokat szemléljük. Térey nem szerény, viszont gazdaságosságra törekszik: ezúttal egy kevésbé feltűnő eszköz következetes alkalmazásával önmagában véve is látványos eredményt ér el. Ám a szövegen belüli apróbb közlemények diszkrét megjelenítéseivel szemben állnak azok a nagy megjelenítések, melyek az egyes jelenetek élén olvashatók. Ezek célja látszólag a szemléltetés, valójában inkább az olvasó elkápráztatása. „(Partszakasz a Gibichungok sorháza előtt. Angolkert, természetes formában kacskaringózó ösvényekkel. Előtérben egy kúszórózásával befuttatott pergola. Jobbra az épület bejárata, balra a Rajna, egy lépcsős szökőkút és egy kisebb pavilon. A parton dombhajlat, amely a háttér felé emelkedik, tetején egy kisebb, áldozati oltárt utánozó dolomitszika. Frickának, hátrébb egy nagyobb: Wotannak, és oldalt egy:

Donnernek szentelve. Mindez nagyon akkurátusnak hat. Szürkület. Időnként reflektorok pásztázzák a kertet; a jelenet végére csillagfényes este. Frei érkezik kezeslábasban, öles metszőollót szorongat)” – olvassuk például a második dráma elején, a 131. oldalon.

Ebben és a hasonló leírásokban az elképzeltetés a közszemlére tétel gesztusán keresztül valósul meg. Térey a Lakópark és a Toronyház helyszíneit úgy teszi közszemlére, ahogy a német barokk drámaköltők a királyi palotát. Idegen tőle az emblémává merevített hagyománya, ám ösztönei, melyek kiválóak, ebbe az irányba viszik, ezért is fontos számára, hogy megjegyezze: „*Mindez nagyon akkurátusnak hat.*” (Ez egy ösztönösen tudatos kijelentés.) Walter Benjaminsnak, a német szomorújáték nagy ismerőjének az a megfigyelése, miszerint a régi pogány istenek a barokk színpadon teremtménnyé válnak, méghozzá gonosz teremtménnyé, Térey művére is alkalmazható; meg kell azonban vizsgálni, hogy a kereszténységtől – annak törmelékeitől is – mentesített drámai térben mit jelent az emberi lény teremtmény mivolta. Nos, Térey szereplői – akár az úr, vagyis az önálló tudat, akár a szolga, vagyis az önállótlan tudat szerepét játsszák – használatba vannak véve. Ezzel szemben sem használatjukról, sem a használatbavétel teleológiájáról nem tudunk meg semmit, legfeljebb olyasmire gondolhatunk, hogy: „nincs miért, de kell”. Ezt azonban nem Térey mondja, hanem druszája, Pilinszky. Ahogy a költői én felszívódik a párbeszédés formában (de már a PAULUS című verses regény cselekményrétegeiből is átköltözik a jegyzetekbe), úgy e forma beszélő szerszámokká alakítja magukat a szereplőket is. Hangjuk ugyanazt a költői beszédmódot szolgáltatja meg, testük az árukatalógus tételeinek felmutatására szolgáló állvány (és persze a rombolás kitüntetett célpontja). Mondhatnám azt is: Téreynél az emberi lény a megjelenítendő emblémának csupán a szegélye. Az embléma közpe – az, ami a barokk drámában a még élő vagy már felravatalozott embertest volt – egyszersmind a figyelem középpontja is: a képernyő. Térey művének lapjain minden enteriőrben találkozunk villódzó képernyőkkel vagy projektorokkal, az előjátékban szereplő normák – bemondónők – a mű végén szorgalmattal és szakértelemmel közvetítik a katasztrófát: a mozgókép beidézésével Térey

folyékony emblémát hoz létre, emberi testekkel dekorált üres keretet, melyben jelentők és jelentések követik, vagyis kioltják egymást.

Ugyanakkor az emblematikus mozgóképből semmilyen átjárás nincs a költői dikcióba. Még a szemléltető prózák is csak általánosságban utalnak az elektronikus látványra „*lassan csordogáló, késő hajnali forgalommal, fantáziadús, de mértéktartó kivilágításban*”; máskor „*a tévé a katasztrófa képeit mutatja*”, vagy éppenséggel „*egyik képernyő a másik után mondja föl a szolgálatot*”. A másik fontos emblematikus tárgy viszont – a Nibelungok gyűrűje –, mely cselekményben is, jelképiségben is szerves része lehetne a költői apparátusnak, valójában egy rövidítés kétféle, ellentétes értelmű feloldásaként jelenik meg a színen, egyébként pedig apró és jelentéktelen kellék marad. A képernyőhöz simuló emberbábútól nem várhatja el az olvasó, hogy még a gyűrűsujja is jelentéshordozó legyen, sem Téreytől, hogy a gyűrű hagyományos jelképi tartalmaival (szabadság, kényszer, önmagába záruló végtelenség stb.) hozza kapcsolatba a mindenkori megszólalt.

Mindezek figyelembevételével úgy gondolom, hogy a teremtménységről Hagen mondja ki a lényegét a mű vége felé (419. o.), a nagy leszámolási jelenetben: „*Emberbe zárva lenni nem jó.*” Nem a test-lélek dualizmusról beszél a nyomorult nibelung, nem is a keresztény értelemben vett megváltás után áhítozik; még az isten-ördög ellentétet nem kell túlzottan komolyan vennünk, bár ő ezt készséggel vállalja: „*Puhány Siegfried, ahol te vagy az isten, / Ott hadd lehessen én a boldog ördög*” – mondja. Csakhogy ezt az ellentétpárt ő maga sem veszi komolyan: néhány mondattal később lefokozza magát törpévé, „*akit végzetes / Viszontagságok formáltak gonosszá*”, de még ezt is tovább törpíti ama szabály – a „*lex Nibelung*” – főlemlegetésével, miszerint „*mindig az erősebb / Kutya baszik*”.

Emberbe zárva lenni tehát – ami „*nem jó*” – annyi, mint rögzülni a létezés egy meghatározott értelmezéséhez. Ám a rögzülés vagy elválás dilemmája átvezet bennünket a költemény második és harmadik nyelvi rétegéhez, a replikákhoz és a gnómákhoz. (A negyedik réteget a monológok alkotják.) Hagen átfordítja, szétszórja, elmosza önmaga létének, jelenlétének lehetséges értelemait, Siegfried viszont ugyan ezt (nem annyira a sajátját, inkább Hagenét) makacsul rögzíteni próbálja. Ez az ellentét ér-

deklí Téreyt leginkább, s emiatt a hagyományos drámai konfliktusokkal viszonylag keveset foglalkozik. Hagen szándéknyilatkozata (267. o.) – „*Ha nem kormányzom: tengelyét töröm! / Nem főzhetem? Akkor majd mérgezem*” – egy shakespeare-i mozgalmasságú tragédia kiindulópontja lehetne, elhangzása helyén (a végkifejlet küszöbén, a kötet kétharmada tájékán) majdhogynem dramaturgiai következmények nélkül marad. Az emberi törekvéseket illetően ugyanis Siegfried mondja ki a lényegyet (421. o.): „*Tizenöt perc hírnév / Mindenkinék jár.*” (Ez is egy idézet, bár az eredeti bonmot-ban, úgy emlékszem, csak tíz percről volt szó.)

Siegfried az értelem rögzítési pontját a betegség, a fertőzés, a rosszindulatú sejtburjánzás, a járulékos függelék, az élősködés metaforáiban találja meg. Az idézett leszámolási jelenetben a következő tirádát vágja Hagen fejéhez:

„*Hát azt hiszed, hogy megbetegítesz,
Te undormány fekély, sötét sipoly?
Szemölcs szép földünk párnás bőrredőjén!
Karmoljon kés vagy égessen ki lézer,
S hadd hányja el magát a csúfra perzselt
Bőr bűztől a nagy konzélium,
És gyógyuljunk ki végre pestisedből!*”

Érdemes összevetni ezt és a többi hasonló részletet a pszichológusoknak azzal az állításával, amely szerint a fertőzés (pl. „*egyetlen férges alma / Egész kosár gyümölcsöm megrohasztja*”), a daganat (pl. „*Kíváglak, / Wotan gyomrában mérgeus daganat*”), az élősködők metaforája összefügg az ember ősi ösztöneivel, különösen a csecsemőkori megkapaszkodási szindrómával és a majmoknál is megfigyelhető bőrápolásos szolgálattal. Hermann Imre írja Az EMBER ŐSI ÖSZTÖNEI című munkájában: „*Nagyobb lelki feszültség, nyugtalanság, bánat esetében [...] előbb a kéz, majd a kéz és a száj együttesen saját testrészeket, haját, korpát, körömdarabkákat, végül egész ujjjéket vesz munkába. A saját testnek ezeket a félig élő és egészen élő részeit »idegen«-nek tekintik, »elidegenítik«, és úgy bánnak velük, mintha a test élettelen függelékei, a saját testen helyet foglaló idegenek volnának. [...] Levezetésünket mármint a »szociális testre« átvihetjük. [...] Azok a körülmények, amelyek folytán az ösztönlemondásból és játékból véresen komoly népmozgalom válik, ugyanazok, mint az egyes embernél: a tárgyvesztésnek és a fenyegető magára maradásnak helyzetei.*”

Nem áll szándékomban az ősi ösztönök nyomait kutatni Térey költeményében, annyit azonban mondanom kell, hogy az ember – a mindenkori szereplő – természeti tényként való megnevezése és megjelenítése lehetetlenné teszi a tragikumnak nemhogy a kibontakozását, de már a létrejöttét is. (A természet pedig, mellesleg, parkosítva, illetve lakóparkosítva van.) Nem az a baj, hogy Térey kétségbe vonja az erkölcsi tények fontosságát, hanem az, hogy ezt elmulasztja megtenni, mivel ez ügyben nincs lényeges mondanivalója. Ahelety, hogy megfosztaná az embert erkölcsi tény mivoltától, inkább csak ignorálja, vagyis közvetve (és művészileg improduktív módon) megerősíti.

Téreynek módjában állt volna szereplői pusztulását áldozathozatallá mélyíteni, vagy kimunkálhatta volna a rendelkezésére álló színpadi kellékek és a végeztet közti összefüggést; a költői tragikumnak ez a két lényeges forrása szinte magától értetődően kínálkozott volna számára. Őt azonban nem az ilyen források érdeklik. Ellentétes erők összecsapása helyett bomlási folyamatot látunk; hiába van szó „*intifádá*”-ról (405. o.) és „*dzsihad*”-ról (361. o.), nem külső ellenség, hanem a saját szemölcs, fekély, daganat stb. okozza a pusztulást.

Az is lehet, persze, művészileg termékeny konfliktusforrás, hogy a „szociális test” kirekesztette a kirekesztő ellen fordul. A zsidó tárgyú drámák közt számos ilyen akad; őstípusuk A VELENCEI KALMÁR. Térey rá is játszik a zsidó tematikára (azon belül pedig Shakespeare színművére is), de azért zsidók helyett mégiscsak nibelungokat, maximum „*nibsikéket*” emleget a nem nibelung többség; márpedig a mitikus kliisébe iktatott kacsintások és sztereotípiák nem pótolják a kulturális-történeti kontextust. Ellenpéldaként felhozható Fassbinder, aki majna-frankfurti tárgyú drámájában, majd ennek filmváltozatában „bevállalta” a politikai inkorrektéget; igaz ugyan, hogy az ő szereplője toronyházak építésével, nem pedig rombolásával teszi tönkre a várost. Engem nem a nibelungok sémita vonásai zavarnak, hanem az, hogy a zsidó sértettség és az iszlám fundamentalista (esetleg német újaloldali) terrorizmus nem keverhető össze egy drámai cselekvéssoron belül.

Ennél is nagyobb baj, hogy Térey ott fejezi be, ahol kezdenie kéne: Hagen shylocki-

záló monológja, mely motiválhatná a később történelemeket, búcsúszózatként hangzik el a 433. oldalon. A szándéknyilvánító monológ-ról (267. o.) már beszéltem: az, amennyiben egységes műnek tekintjük a tetralógiát, szintén későn hangzik el; ha viszont önálló műveknek tekintjük az egyes darabokat, akkor még kevésbé van jó helyen, mert ahelyett, hogy elindítaná az utolsó részt (darabkezdésnek ugyanis kitűnő lenne), a középsőt zárja le.

Mint verbéli költőt, nem annyira az egymásnak feszülő szándékok, inkább az egymásnak feszülő szövegrétegek, a replikák és a gnómák konfliktusa érdekli Téreyt. A replikák szétszórják a jelentést, mondatról mondatra változtatják a szöveg irányultságát: érdemes szemügyre venni a menyegzői jelenetet a középső részben vagy Hagen és Brünnhilde kettősét az utolsó rész végén. A pattogó szópárbaj szinte soha nem lendíti előre a szcenikát; vagy verbális szkanderjátzsma folyik, vagy demonstrálódik a kommunikáció lehetetlensége. Nem emlékszem rá, olvastam-e valaha is ennyire monologikus dialógusokat. A cselekményt nagyrészt a gnómák viszik előre; így nevezem azokat a szópárbajlassító, hosszabb, összetett állításokat, melyekben a nyelvi feszültség jóvoltából egy-egy paradoxonban vagy concettóban váratlanul felizzik a jelentés (a fénymetaforika jóvoltából gyakran a szó szoros értelmében). A cselekmény mozzanatait legtöbbször a jelentés hirtelen intenzívvé válása lendíti előre. Csak egy példa több tucat helyett: a lakodalmi jelenetben a „légkör rendjének” nem is megzavarása, hanem izzó cáfolata véglegesíti a két női főszereplő lesbikus nászát.

„Megint a nyugtalan lidércfény:
Most elforognak Loge fényvetői,
Mozgásukban már semmi logika” –

(Térey összekapcsolja a komikus-démoni Loki istenséget a logikával; még ez is!) –

„S a levegőben parázs villamosság,
Imbolygó áram: rácáfolva a
Légkör rendjére, eltűnik, fölizzik;
S a dühös Donner égzengést ígér
Nászéjszakánkra. – Gyerünk, Guttrune” –

mondja Brünnhilde (250. o.).

Ezzel pedig eljutottunk a negyedik, legfontosabb nyelvi réteghez, a nagymonológokhoz.

(A kórusokat és a duóban vagy trióban megszólaló dalműveket, nyelvi funkciójuk miatt, ugyancsak ide számítom.) Körülbelül húsz nagymonológ van az egész költeményben, terjedelmük alapján össze lehetne állítani belőlük egy kisebb verseskötetet. Ezek a költemények azonban nem kívánkoznak egymás mellé; csak a maguk helyén érvényesülnek, ott viszont nagyon. Térey esetében ott lehet költői nagyságról beszélni, ahol elszabadul a pokol; erre pedig akkor kerül sor, amikor színpadi vagy kompozíciós-ritmikai megmondolások nem állják útját a költői nyelv kibontakozásának, vagyis a nagymonológokban. Térey szereplői (különösen Hagen) ilyenkor tobzódnak az átkokban, a pusztulás kívánt és képzelt változatainak felidézésében, az önmegsemmisítés mámorában (lásd Siegfried monológját, 368. o.), a szorongásos-depressziós rémálomokban (pl. Brünnhilde monológja, 356. o.). A mellékszereplőknek pedig megadatik, hogy egy-egy monológban kijelöljék a létesülő költői világ terét és idejét, és ezáltal a magyar költészetben szokatlan feszültséget hozzanak létre általános és kézzelfogható, távol és közel, tágas és szűkös között. Heimdall monológja a következő szavakkal hozza működésbe a drámai masinériát:

„A nagy napot eltoltuk ütközésig.
Itt fekszik agyonütve az idő”

(de tíz sorral lejjebb már az „Aranyoldalak belsőében” vehető „*pihentető pofafürdő*”-ről beszél); egy másik mellékszereplő, Frei pedig a második rész elején a természet parkosítójaként jelöli ki a játéktér láthatárát:

„Kertészed ápol, Föld homloka, Észak!
Redőd rendezzi buzgón egész nap”

(majd szemléletesen ötvözi a botanikai gyors-talpaló tanfolyamot a mitológia rekapitulációjával).

Az igazi történés – lírai és drámai történés egyaránt! – ezekben a nagymonológokban zajlik, ám ehhez a nagymonológoknak meg kell teremteniük vagy inkább el kell foglalniuk önmaguk életterét a költemény egészében. Kissé sarkosan fogalmazva: azért van szükség a többi három nyelvi rétegre és egyáltalán, a színpadi formára, hogy egymásba ne csúszzanak a nagymonológok. Azért van szükség a jelen-

tések többirányúsítására, concettókban való felzúrtására, hogy a költői én feltűnés nélkül szétszóródhasson a különböző szereplők kijelentéseiben, majd a nagymonológokban feltűnően, mégis észrevétlenül kitombolhassa magát. (Feltűnő a tombolás, észrevétlen a költői én folyamatos jelenléte.)

Éppen ezért, a költői én cselekményesítő-jelenetező apparátusba rejtése miatt, Térey költészete nagyobb mértékben kapcsolódik a magyar romantika örökségéhez, mint Wagneréhez vagy Kleistéhez. (A „német romantika” kifejezés ebben az összefüggésben félrevezető volna.) Úgy is mondhatnám, hogy a PAULUS-ban nem feltűnő, mégis észrevehető vörösmartyázódás kezdődött, mely a NIBELUNG-LAKÓPARK-ban folytatódik. Természetesen nem Vörösmarty közéleti lírát művelő középső pályaszakaszára gondolok, hanem arra az ívre, mellyel már Babits és Szerb Antal is megpróbálta összekapcsolni a kései Vörösmarty katasztrofista híradásait a korai eposztörödékek plusz a CSONGOR ÉS TÜNDE világteremtő látomásaival.

A fiatal Vörösmarty költészetének szemléleti hátterét az őstörténet, főleg a Horvát István-féle délibábos őstörténet adta. (Legújabbban Dávidházi Péter kutatásai hívták fel rá a figyelmet, hogy Horvát, akit egy kézlegyintéssel szokás elintézni, mennyire nagyszabású elme volt, és szellemi öröksége közvetve, Toldy Ferenc és Vörösmarty révén, ma is mennyire jelen van a kulturális emlékezetben.) Térey költészetének szemléleti hátterét Nietzsche, illetve Spengler történetfilozófiájának hatásában vélem észrevenni. (A későbbi Térey-recepció ezt az észrevételt bizonyára pontosítani fogja.) Térey a mitikus költői látomást nem a távolinak képzelte múltba, hanem a közelinek gyanított jövőbe vetíti, de a vetítés mintája (valamint a látomás komplexitásának mércéje) a fiatal Vörösmarty.

Mindez persze sem hasonlóságot, sem közvetlen hatást nem jelent, inkább az irodalmi folyamatok önbeteljesítő jellegéről szól. Vörösmarty költészetének (utólag felfedezett és méltányolt) szubverzív vonásai nem gátolták az életmű klassziczálódását, Térey költészetében nagyon erős (és közvetlen) klasszicizmusellenesség érezhető. Ezzel is magyarázható, hogy a NIBELUNG-LAKÓPARK, noha gondosan meg van komponálva, mégsem érződik kiegyensúlyozottnak. Másfelől Vörösmarty, leg-

alábbis pályája kezdetén és végén, „forró” költő volt, ezzel szemben Térey, a magyar költészetben szinte példátlan módon, „hideg”. A forró-hideg ellentétpár a költői én közelségét vagy távolságát fejezi ki az általa teremtett költői világtól. Térey hidegsége (melynek ő maga is tudatában van, lásd Brünnhilde ars poeticának is beillő szavait a 241. oldalon) szerintem azért példátlan, mert semmi köze a költői én intézményessé válásához, amely a magyar irodalomban rendszerint a költők kihűlését okozza.

Ez a veszély Téreyt nem fenyegeti. Az a távolság, melyet ő hoz létre, tart fenn alany és tárgy között, nem szűkíti költői mozgásterét. Ő nem az Emberiség nevében felszólaló Költő, aki a Kozmosszal szembesül, és nem a Nép nevében felszólaló Költő, aki a Hatalommal szembesülve vallomást tesz a Művészetről (hogy csupán két példáját említem a mozgásteret szűkítő költői hidegségnek). Térey kezdetről fogva vagy legalábbis A TULAJDONOSI SZEMLELET versei óta komolyan veszi, vagyis folyamatosan végrehajtja az ego abszorbeálódását a többirányúvá tett jelentésben. (Lásd pl. az említett kötetből A HÜLT HELY című költeményt.)

Térey hidegségéből fakad az a katasztrofista heroizmus, mely a költői életmű egészére rányomja bélyegét, és amely a költői világ teremtését a történelmi (esetünkben utópikus-mitikus-kvázitörténelmi) világpusztulásból eredezteti. Ha a nagy napot eltoltuk ütközésig, és ha itt fekszik agyonütve az idő, akkor szinte természetesen, hogy a kedd pénteken kezdődik: „Hadd feledtesse a Fekete Péntek / Bohóctréfáit a Katasztrófa-Kedd” – mondja Hagen (373. o.), majd „Elindul a fürdőszoba felé”. A tárgyaiban szétszóródott alany önmagára ismerése hideg folyamat. Nem csoda, hogy a mindenkori tárgy mondatról mondatra, hívrímről válaszrímre lefokozódik: belebotlik egy méltatlan jelzőbe, egy finom (olykor csöppet sem finom) gorombaságba, vagy szétmarja a Térey költészetében mindenütt jelen levő irónia. Ez az irónia ugyancsak hideg, vagyis nem vicces, és nem hozza közel az általa összezsugorított, leértékelt tárgyat. Ha lehet heroikus és pesszimizista iróniáról beszélni, akkor ez az.

A magyar romantikából, melynek Térey követője és ezáltal óhatatlanul újraértelmezője, majdnem teljesen hiányzik az irónia. (Kevesen tudják, hogy Kemény Zsigmond intenzíven tudta művelni az alanyt a tárgytól távolító,

lefokozó, ugyanakkor látomásteremtő iróniát; ám az ALHIKMET, A VÉN TÖRPE című kisregény még az ő életművén belül is folytatás nélkül maradt.) Térey két nagy összefoglaló műve, a PAULUS ÉS A NIBELUNG-LAKÓPARK megjelenése után elmondható, hogy a romantikus irónia száznyolcvan évnyi késéssel megérkezett a magyar költészetbe.

Az a költőgeneráció, melyhez Térey is tartozik, az elmúlt években érkezett alkotóereje első magaslatára. Erőteltjes, kiérlelt, összegzésre törekvő kötetek jelennek meg. Térey műve ezek közül is kiemelkedik; az újabb költői teljesítmények közt A NIBELUNG-LAKÓPARK-ban mutatkozik a legnagyobb poétikai kapacitás. Méltó a figyelemre, az elismerésre, sőt némely kitüntetett pontján a csodálatra is. Ugyanakkor azt sem hagyhatom szó nélkül, hogy nem katartikus mű. Félelem van benne, együttérzés nincs, efféle nem is ébreszt az olvasóban. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyar költészet egyik jelentős, hosszú távon talán reprezentatív alkotására a kietlenség jellemző.

Márton László

II

ISTENEKPAKONYÁTÓL A NAGY WOTAN-PROJEKTIG

Térey János Wagner-parafráziséának, az idétlen posztzocialista ripacszkapitalizmusról nevetséges freskót festő Nibelung-drámaciklusnak a megjelenését komoly várakozás előzte meg, több részletét publikálta már, és egyik részének színházi bemutatója is szakmai sikert aratott. Tehát amikor a kötet megjelent, a mű befogadása és fogadtatása is megkezdődött már, és ez a körülmény, amennyire könnyíti a dolgunkat, annyira meg is nehezíti. Nem tehetem meg, hogy nem veszek tudomást a megkezdődött diskurzusról, ugyanakkor szeretnék kissé visszahátrálni; mintha még nem volna eldöntött a műfaj kérdése, az olvasás módja, a mű tendenciája, vonatkozásainak iránya. Vagyis kérdésessé teszem először is a mű műfaji besorolását. Biztosan drámát olvasunk? Nem lehet, hogy dialogizált eposz vagy verses regény van előtünk? Egyáltalán: olvasni vagy mondani-hallgatni való szöveg ez? Aztán mennyire biztos ez a Wagner-vonatkozás? Mennyiben

láthatjuk magában olvasható önálló szöveg-alakulatnak, mennyiben szél- és lábjegyzetek rendszerének a Nibelung-zenedrámákhoz, és nincsenek-e esetleg más, hasonló súlyú irodalmi, kultúrtörténeti vonatkozásai? Végül ha a mű világa a magyar rendszerváltás viszonyainak görbe tükré, melyik az az aranykor, amelynek ez csupán torz utánzata? Ha azt mondjuk Urddal, a nornával: „*Végünk van, hogyha puhul a pöröly, / Amely Nidhögg méregfogát kitorzte*”, melyik előidőhöz viszonyítunk? Hiszen a világot kerítő kígyó (más néven Jörmungand, illetve Midgard Kígyó) a világ pusztulásakor lesz Tór (Donar, Donner) isten ellenfele, és mindketten meghalnak majd a küzdelemben, a kígyó a pörölytől, az istenség a kígyó kifróccsenő mérgétől. Három mítosz mentalitása keveredik itt: az antikvitás egyszerűen aranykorba visszavágyó devolúcióelvé, a modernitás fejlődéslegendája és a skandináv, északi germán kultúrák eszkatologikus, a világot kezdetével és pusztulásával, az életet a kitűzött halál felé való végzetes törekvéssel leíró rendszere. Ezek összebékíthetetlen szemléleti alapelvek.

De kezdjük az elején.

A könyv első oldalai nézetem szerint a mű egészének nem annyira dramaturgiai, mint inkább teoretikus megalapozására hivatottak. Az első rész, a WOTAN KOCKÁZIK című ELŐJÁTÉK funkciója elsősorban az, hogy az atmoszférát megteremtse. A nézők/olvasók megszokják nyelvét, mitikus, ugyanakkor lefokozó pátoztát, a bizarr kontextusba került nevetek („*Fafner & Fasolt cég*”, „*Wotanhhoz tartozik a tartományimázs*”) és azt a körülményt, hogy mindez mai viszonyokat tükröz: ebben a részben tévéstúdiót látunk, a következőben egy tárlat megnyitóját az állófogadás végén. A frivol hangvétel idegesítően ismerős: Goethe FAUST-jából, csak az eltelt két évszázad alatt elfelejtettük, hogy a maga idejében az is ilyen ironikus és tudatosan anakronisztikus szöveg volt. Jelen világunk esszenciális/groteszk keresztmetszetét látjuk a stúdiójelenetben. Ugyanakkor rendkívül koncentráltan megtörténik a mű szellemi világának megalapozása is, és ez a fundamentum nagyon is művészi és bölcselői szellemet sejtet. Az első bekezdések a mű mitikus gyökereit rajzolják fel, majd filozófiájának költői kivonata következik Heidegger szellemében, az első darab első jelenetében pedig az esztétikai alapelvek vázlata. Előbb a három norna – itt: a Norna Network bemon-

dónói – veszik sorra a Rajnapark, az épülő új város építéséről szóló közvetítés beállításait, miközben diadalmas képek láthatók a kivetítőn. „*Hová bocsátja Loge a fénykor fénykörét? / Ahol kórisfa áll, ott a színarany közép – / A hópárnázta parkban adventi félhomály van.*” Nyilván Yggdraszil, a Világfa áll diadalmasan a félhomályban, róla énekel a gyermekkórus is a Dóm oltára előtt (enyhén szólva szentségtörő módon, de kétségkívül a pluralizmus és tolerancia jegyében): „*Gyökérzetét a férges / Falánk kis garmadája / Ronsolta, firta, vágta; / Az élődi se-reglet / Csapását kiheverte: / Megújult és egész lett.*”

Csak hogy Wagnernél egészen más a kiindulás. Ott a nornák arról számolnak be, hogy a szent fa elpusztult, amikor Wotan kiharította belőle a végzetet hordozó dárdát, és most halomba hordott hasábjai között ül a Walhallában, mintegy ikonikusan előkészítve a GÖTTERDÄMMERUNG tragikus végét, amikor Brünnhilde lángra lobbantja a rakás tűzifává degradált világot. Itt minden megoldódott, elérkezett a boldog jövő, épül a Wotan tervezte világ. „*A működés teljét, a virágzást látni jó: / A Big Bang évét éli az agglomeráció.*” A színarany közép kifejezés ironikusan idézi az „arany középút” hivatalnokbölcességét, és utal az egykor volt aranykorra, de megszólítja Goethét is, a FAUST-nak azt a híres képzavarát, mely szerint „*Pajtás, minden elmélet szürke, / És zöld az élet aranyfája.*” (2038–39. sor, Márton László ford.) Ez a derű sötétül el jelképesen a számítógépes vírustól megbénuló rendszerben, a kihunyó képernyőknél az előjáték végén; a hálakórust zenegő gyermekkar eltorzult hangja erről énekl: „*úgy hajnalodik éppen minthogyha alkonyodna / el-ejti most a szálat a három büszke norna*”, és ennek a nyüzsgő életnek háromágú fonala szakad el, amikor a kommunikációs rendszer szétesik. Az élet a maga korrump, alantas, hatalmi és szolgai celszövésektől mozgatott módján nyüzsg, de a lét, az életfa maga csak dekoráció, homályban áll.

Hamis a világ, hamis az élet, és hamis a művészet is. Ezt szögezi le Térey a RAJNAPARK-nak már az első jelenetében, amikor Ortwein, a festő kiállítását írja le. Persze nem azonosítom Téreyt szereplőivel, nem gondolom, hogy Brünnhilde és Siegfried beszélgetésében a férfi pikírt megjegyzései a szerző véleményét tükröznék, de az értékrend, melyben Siegfried gondolkodik a művészetéről: mértéktartás, ter-

mészetesség, szenvedély, határozottság, eredetiség, személyesség, megvető elutasítása annak, „*Amit csak túlélőként felmutathat / A dögunalmas cirkuláció*” – ez alighanem egybehangzik Térey művészi értékválasztásaival. (Egyébként Térey korántsem tartózkodó tanúja munkája eseményeinek és alakjai viselt dolgainak. Így például a mellékszereplőknek adott beszélő nevek is az ő állásfoglalását közvetítik.) A festő képeit címük jeleníti meg, és ez már a sokadik célzás arra ezen a néhány oldalon, hogy a Nibelung-lakópark világot elsősorban látványosságok, képek írják le autentikusan. Már amennyire autentikusan, hiszen az öregedő, részeges festő műveit éppen azért pocskondiázza Siegfried, mert nem autentikusak. Mindenesetre tárgyuk a mitológia ikonográfiájába illeszkedik. Az eljárás figyelemre méltó: Térey beszél a képekről, kommentálja őket, szembe-síti megvalósításukat az ambícióval és a tárgy követelte eszménységgel, de magukat a képeket nem „mutatja meg”. Ez jellemző az egész vállalkozásra. Főként az első két részben rendkívül kevés akciót és még kevesebb valódi drámai konfliktust látunk. Eppen ezt tanulta meg Térey Wagnertől, akinél szintén alig történik valami, a lépték mégis gigászi. Minden sokkal több önmagánál, mert minden csupán sápadt árnyképe valami beláthatatlan, nem e világi fenségességnek.

Ahogy Wagner Beethoventől veszi át az érzelmi telítettséget és Racine-tól figurái méretarányát, ami alig indokolható a RING valódi történéseivel, úgy Térey Wagnertől tanulja a minimális cselekvés maximális relevanciájának elvét. A RING-ben az igazi működő erők a sors és az istenek hatásában nyilvánulnak meg, a szereplők csak felismernek, kommentálnak, és végül átengedik magukat ezeknek az erőknek. Gondoljuk csak meg: a WALKÜR gigászi szenvedélyeket szikráztató első felvonásában mindössze annyi történik, hogy egy fiatalember bekéredzkedik egy házba az eső elől, a háziak megvacsoráztatják, majd nyugovóra térnek; később a ház asszonya visszalopózik, a vendégben fivérére ismer, és egy kardot magukhoz véve elfutnak az éjszakában. (Már nem esik.) Minden más csak elbeszélés és sejtelmes szó, szónoklat, ami a műfaj lehetőségei és szabályai szerint dúsul fel egy zseniális, a maga korában forradalmian újszerű zenei rendszer érzelmi tartalmaival.

Térey drámái jelenetei is valamirevaló események és létező emberi magatartásformák közti konfliktusok nélkül sorakoznak, illusztrálván egy láthatatlan erő, a transzcendens vonásokat öltő pénz, az uralhatatlanná váló politikai hatalom emberfeletti/embertelen működését. Kisserű figurákat mozgat jelentéktelen történetek között – egy képzeletbeli Németországban és a huszadik-huszonegyedik század valós idejében, amint ez a személy- és helynevekből, valamint történelmi események, az 1929-es gazdasági válság, „a húzós ’29...”, a világháború és egyebek említéséből kiderül („Apád mérgegszűz ciklonját kavarta szakértelemmel, / Barna kampányt támogatót – mi mást tehetett? – apám”, mondja Hagen Gunthernek bowlingozás közben) –, de dikciója, fura (argóból, junkie*-szlengből és a romantika, a szecesszió szándékoltan mesterkélten költői nyelvből összegyűrt) szószövege, valamint minden ironia ellenére megőrzött pátosza mégis érzeteti, közvetíti ennek a feljebbvaló rendnek a hatalmát.

Az első darab, az alcímben Fekete komédiának minősített RAJNAPARK szorosan kapcsolódik AZ ISTENEK ALKONYA első felvonásához. A harmadik jelenetben Hagen beöltözik Siegfried ruhájába, és a következő jelenetben Brünnhilde szeme láttára a két alak helyet cserél anélkül, hogy ez bárkinek feltűnne. Legalábbis én így értelmeztem a jelenetet. Persze Hagen apjától, Alberichtől örökölte a varázserőt, de mégiscsak törpe. És itt nincs varázslat, mint Wagnernél lépten-nyomon. A II. felvonásban Hagen egy új drogból ad kóstolót a diszkóban Gunthernek, de elsősorban Siegfriednek. Az anyag neve: Ködsüveg. Ennek hatására feledkezik meg Siegfried Brünnhildéről. Valójában azonban rég unja már, jobban tetszik neki Guttrune. (Ráadásul tovább kavarja a dolgot, hogy a 6. jelenetben vélhetőleg nyomdahiba folytán Hagen neve helyett Guntheré szerepel. Vagy ha nem, akkor végképp nem értek semmit.) Vagyis az anyag pótolná a varázst, de már nincs mit elvárásolni. AZ ISTENEK ALKONYÁ-ban Siegfried azért hagyja el Brünnhildét, mert természetéből fakad a bolyongás, a nyughatatlanság, és azért felejt el, mert gonosz varázslatnak esik áldozatul. Térey férfialakjai

* Valójában junky lenne, de a magyar narkós szlengben ez az írásmód rögzült, Térey is így írja.

mindannyian érzéketlenek a nők emberi lényé iránt, Siegfriednek pedig folyamatos identitásproblémái is vannak; kívánja Brünnhildét, de mégis inkább Guttrunét szeretné elvenni, Brünnhildét átengedi Gunthernek. A SIEGFRIED LAKODALMA templomjelenetében aztán Brünnhilde veszi át az irányítást, és ő veszi „feleségül” Guttrunét, a pasikat meghagyva egymásnak.

Ennyiből is látható, hogy a jobb megértés érdekében nemcsak ismerni kell a Wagner-opera történetét, alakjait és kellékeit, de folyamatosan figyelni kell arra, hogy Térey mikor játszik más mesékből való kellékekkel vagy praktikákkal, mikor szimplifikálja Wagner gondolatait, vagy éppen ellenkezőleg, mikor nemesíti meg a maga anyagát a romantika költői eszközeivel. Lefokoz például, amikor Waltraute, az egyik Rajna-lány azzal érvel Brünnhildének, hogy dobja a Rajnába a Siegfriedtől kapott gyűrűt önbecsülése nevében, mint régóta a fiókban hányódó, divatjamúlt ócskaságot, ami csak arra való, hogy mint sólymát az úr, a férfi meggyűrűzze vele, és ezzel elvegye a nő szabadságát. Ezzel szemben a mai világnak a darabban megjelenő anyagát közelíti Wagneréhez, amikor Brünnhilde így várja az autón közeledő Siegfriedet: „...Na és ez? A golfpálya szélén / Ikerfény gyűl... A kert alatt / Két bolygó fény-szóró: lidércfény, / A part lankáinál halad...” A lidércfény motívuma egyértelműen a romantika képi világába tartozik, és a négy sor tiszta emelkedettsége is erősebben működik az ironia lefokozó hatásánál. A mítosztól idegen anyag felhasználására példa ez a három sor: „Gyöngéldedik talán az őszszakállú? / Nem ízlik örökélet-aranyalma, / S az almafákból máglyákat rakatna?” Brünnhilde beszél így Wotanról, az apjáról, dühödten, amiért nővére útján igyekszik megszerezni a Siegfried ajándékozta gyűrűt. (Ebben az esetben tehát Wotan és a törpeklán mesterkedései egybevágnak.) A képben azonban a TEREMTÉS KÖNYVE motívuma is megjelenik, és más mesék mágikus hatalommal felruházott gyümölcse is. Az aranyalma azonban az alacsonyabb rangú mesealakokkal szokott csodát tenni, semmiképpen sem a világ teremtőjével; tehát ez a motívum is lefokozó jelentőségű. (És persze maga az aranyfa megint csak Goethére utal. Így kapcsolódik össze a szent kőrísfa motívuma, melyből Wotan máglyát rakatott, az élet édeni gyümölcsfáival.) Ugyanakkor az azonos alakúság is jelen-

tést módosító játék ezen a helyen, hiszen Wotan alma mint állati fekhely is szerepel az örök-lét felemelő-lealzó metaforájaként.

Valamennyi eljárás egyszerre jelenik meg az első darabot záró Brünnhilde-monológban, melyben a MEGY A GYŰRŰ VÁNDORÚTRA „dallamára” készül a walkür, hogy lefeküdjön Siegfrieddel, aki Gunthernek öltözött, vagy Guntherrel, aki Siegfried külsejét öltötte magára, vagy az isten tudja, hogy is van. *„Egyik ujjról másik ujjra: / Most váratlan állomást / Érint gyűrűnk vándorútja... / Lássuk azt a gyászhaszást!”* Ezek azok a pillanatok, amikor a szöveg trágár virulenciája maradéktalanul érvényesül. A „recitativók” színpadon talán jobban megélnének. Olvasva hamar gépiessé válnak.

A második rész, a SIEGFRIED LAKODALMA című „szertartásjáték” afféle „az élet így megyen” történet, vagyis nem nagyon történik benne semmi, miközben folyton történik valami. Cselekményvezetése a szappanoperakét, eminensen a DALLAS bonyodalmas monotóniáját idézi. Élnek a cégek a maguk életét, kooperálnak és intrikálnak, kémeket küldenek és kémeket likvidálnak, és felépül a wormszi csoda, a kard alakú felhőkarcoló, felépíti Fafner & Fasolt építési vállalkozása. Ez is érdekes változtatás, mert az eredeti mítoszban Fasolt már régen felépítette óriásfivéreivel Walhallát, és azok meg is ölték őt, éppen a gyűrű miatt; Fafner pedig a Nibelung-kincset őrző sárkány neve, akit Siegfried öl meg, mintegy rutinszerűen, hiszen egy lovagnak ez a dolga. Itt éppen csak felépítik a Notung-felhőkarcolót, és az (a harmadik részben) már össze is omlik egy terror-támadásban.

Figyelemre méltó, ahogyan Térey a szereplők attribútumait olykor lényük benső adottságává transzformálja, vagy konkretizálja a metaforákat. Így lesz a mítoszbeli nászéjszakán a Brünnhildét Siegfriedtől elválasztó kard itt szórakoztatóközpont és magasépület; Brünnhilde legfőbb attribútuma pedig, a lánggyűrű, melyből Wagnernél Siegfried hozza ki, itt előbb forró vére formájában jelenik meg, aztán magáról a nőről derül ki, hogy meleg, amikor összeáll Hagen nővéreivel. Siegfried pedig csak álmodik a mítoszi jelenetről: *„...kit látok ott, a saját jacuzzimban? / Egy bombanőt, huhh, Brünnhildét magát. / Megszédülök, e körteforma mellet – / Szébb csípő nincs az ég alatt...”* Az álomról szóló monológ rendezői utasítása: *„(Áttüze-*

sedik.)” Ezek azok a mozzanatok, melyek miatt kétségeim vannak a szöveg drámaként való meghatározása dolgában. Ezek az utalások csak olvasva működnek, az előadás során biztosan elvesznek. Ugyanakkor a slamposabb, olykor rendszertelenül, máskor sehogy sem rímelő párbeszéddek felpöröghetnek az élő előadásban.

A drámák Térey-versben íródtak, aminek az a következménye, hogy beszédmodjokkal nagyon kevésbé egyénítettek a darab szereplői. Jellemzésükre inkább szóhasználatuk utal, társadalmi helyzetük, illetve foglalkozásuk szak kifejezései, de mondatszerkesztésük, a mondatok hosszúsága, összetettsége és megszerkesztettsége csak ritkán. Az egyetlen így egyénített szereplő a harmadik rész címszereplője, Hagen. Ő ugyanis kirívóan alpári és brutális, ámbár a többiek sem kerülik a trágárságokat, Brünnhildét és Siegfriedet is ideértve. A HAGEN AVAGY A GYŰLÖLETBESZÉD című „katasztrófajáték” persze cselekményében és dramaturgiájában is összeszedettebb a többi résznél, érthető okból, hiszen a cégtől kirúgott, a családtagok által elárult törpe bosszúja jobbra akcióból áll. Terroristaként az utóbbi évek e műfajba tartozó valamennyi módszerét kipróbálja: ant-raxos borítékot küld, éttermet robbant, gyilkol az utcán, végül felrobbantja a toronyépületet, és megöl minden fontosabb szereplőt, míg vele is végez a nővére. A várost, melyet munkával, harccal és aljassággal jórészt maga teremtett, most porig rombolja. Ki törpét fog, törpe által vesz el, mondhatnánk. De ennél azért többről van szó.

Aligha lehet Térey nagyszabású vállalkozásáról egyértelműen nyilatkozni. Értékei és fogytékosságai egyaránt számosak. Költői nyelve, amit ma már seregnien utánoznak nemcsak a fiatal költők, de a popzene több irányzatához sorolható szövegírók közül is, a monológjellegű részekben erőteljes, éppolyan sokszorosan összeszótt, előre- és visszautalásokban gazdag és ezáltal hosszabb íveiben is organikus, mint verseiben. Sőt éppen azok közül a manírok közül hagyott el jó néhányat, amelyeket követői a legszívesebben utánoznak, és ez ma már inkább letisztulás, mint szegényedés. A párbeszédekben azonban, ahol feszességre, pörgősebb tempókra törekedett, nemigen maradt ter a költői ornamentika számára. Drámai feszültség vagy jellembrázolás pedig ritkán mu-

tatkozik, és hézagosan. Ezek forrása ugyanis a mítosz, illetve a zenedráma. Ezek viszont a mű szövegében szakadásmentesen nincsenek jelen. Inkább csak ironikus megidézésben. Márpedig Wagnerrel ironizálni nagy fáradtság, csekély öröm. Úgy gondolom, nem a számtalan szereplő jelenléte, hanem egyikük hiánya vezethet rá, hogy mire gondolok.

Térey trilógiája történetét szinte kizárólag a Wagner-tetralógia utolsó darabjára, Az ISTENEK ALKONYÁRA építette. Szereplőkként azonban szinte mindenkit felvonultatott a másik három részből is, és másokat, akik a germán–skandináv rokon mondákban felbukkannak. Feltűnően hiányzik azonban a tetralógia legbizarrabb, legellentmondásosabb, tehát legizgalmasabb alakja: Mime. Alberichnek, a gonosz törpének a fivére ő, aki nem rendelkezik varázserővel, mégis ő kovácsolja a ködsisakot, és ő idézi meg – félelmével! – azokat az erőket, melyek segítségével a félelmet nem ismerő Siegfried egyé olvaszthatja-kovácsolhatja Siegmund kardját. Egy nyomorult, nevetséges gnóm, mégis felneveli az istenek reménységét, Siegfriedet, „*mint atyja és egyben anyja*”, hogy segítségével ő lehessen a világ ura. Ami persze dramaturgiai képesség. Azt kell mondjam, hogy Mime a tetralógia legösszetettebb, legizgalmasabb figurája; nota bene annak idején zeneileg is rajta keresztül szerettem bele a RING-be. Engem, és talán nem vagyok egyedül, vonz, ami groteszk, ellentmondásos, összetett. Ennek az alaknak pedig nem volt helye Térey munkájában. Térey ugyanis maradéktalanul uralni akarta világot, lenézni rá, szánni, megvetni, kinevetni. Néha talán még gyűlölni. Az együttérzésnek, a gyengédségnek az az alapvető gesztusa nincs meg A NIBELUNG-LAKÓPARK-ban, amely meghívna az olvasót ebbe az egyébiránt rideg és viszszatasztító világba. Egyetlen igazi művészszerelője, Ortwein, a festő, már az elején a folyóba öli magát. Döntését meg tudom érteni, és – ha ideologikus-referenciális olvasatban gondolkodunk – osztom világonkról alkotott lesújtó ítéletét is, ahol a művészetnek és a művészeknek nemigen maradt helye. (Ugyanakkor nem hiszem, hogy az előidők bármelyike jobb lett volna.) Még az is lehet, hogy olvasás közben hiányként éltem meg ezt a jelenséget. De megrendíteni nem tudott. Bár, igaz, ami igaz, a szám íze keserű maradt.

Bodor Béla

III

WOTAN BÁBSZÍNHÁZA

Kíváncsi lennék, ha szerzőnk katonaiskolában, netán ipari szakintézetben töltötte volna legfogékonyabb tanulóéveit, jóllakván, sőt csömöriig telítődve olyan szavakkal és kifejezésekkel, mint például „*szakítószilárdság*”, „*tűrés-határ*” vagy „*biztonsági ráhagyás*”: vajon ekkor is hasonló szenvedéllyel ragaszkodna-e bizonyos szaknyelvi idiómákhoz, amelyeket, hemzseg tőlük kötetünk, feltehetően nem az édes anyatejjel együtt szívott magába, de még csak nem is a magyar költészeti hagyomány Arany János-féle fősodrából csatornáztatta be költői szótárába. Nézzük mondjuk A NIBELUNG-LAKÓPARK első részéből Siegfried jellegzetes, mert eklektikus tolvajnyelvi terminusoktól nyüzsgő, de-lejező abrakadabráját:

„*Önérdék,
Tenerifékre-bérlet,
Te kellő időben kellő csapás!
Ha élő konferencia-
Vonalban izzik vak vita
Bika- s medvepiacról... A csodás
Táplálkozási láncnak
Végén ászok tanyáznak,
S összművik lesz az árukapcsolás.*”
(112.)

Persze nem volna okunk igazán csodálkozni semmiféle nyelvi tüneményen a Richard Wagnertől kölcsönzött mottó után:

„*Weia! Waga!
Woge du Welle!
Walle zur Wiege!
Wagalaweia!
Walala weiala weia!*”

Péterfy Jenő 1889-ben egy Wagner-előadás kapcsán megállapítja: „*Nincs olcsóbb mulatság, mint elővenni a szöveget, s rámutatni azokra az al-literáló kakofóniákra, nyakatekert szöficamodásokra, melyektől a szövegkönyv hemzseg.*” S feltehetően tényleg lehet így múlatni az időt egy NIBELUNG-szövegkönyvvel. Noha mi természetesen nem ilyesféle „*olcsó mulatságra*” vágunk akkor, amikor felütjük Térey János Wagner nyomán született négyrészes „*fantáziáját*”, amely A Ni-

BELUNGOK GYŰRŰJE tetralógia befejező darabjának, AZ ISTENEK ALKONYÁ-*nak* átültetése mai környezetbe, egy imaginárius Wormsba, azon belül egy „előjáték”-ba: WOTAN KOCKÁZIK; egy „felelete komédiá”-ba: RAJNAPARK; egy „szertartásjáték”-ba: SIEGFRIED LAKODALMA; valamint egy „katasztrófajáték”-ba: HAGEN AVAGY A GYŰLŐLETBESZÉD.

Nagyot markol tehát ismét Térey, s ujjait is kellőképp szorosan tartja, hogy ki ne csússzon, amit megragadott. Hiszen a néhány éve megjelent verses regénye, a PAULUS után újra klaszszikus műfajhoz nyúl, és drámai költeményt ír. Költőnk eleve mitikus színezetű nyelve és világlátása most is joggal követeli a veretes formát. Mind a verses regény, mind a drámai költemény látványosan teljesíti be Térey költészetének régóta sejthető s újabban egyre nyilvánvalóbb küldetését: végsőkéig pontos formát adni a kornak, végtelen precizitással felmutatni a kort, azaz felmutatni egy korszak agóniáját. („*Felmutatom a gyászt*” – olvashatuk szerzőnk 1993-as kötetében.) Térey már jó ideje a (feltehetően minden korszakra előbb-utóbb érvényes, de számunkra itt és most érzékelhető) pusztulás okait, körülményeit és következményeit vizsgálja – s bővíti hozzá szótárát, keres hozzá új és új anyagot. Lássunk hát egy alkalmi leltárt, s csak a legutóbbi három kötetet tekintve, s azokon belül is csak a leomló épületekre-tornyokra szűkítve: a lebombázott Miasszonyunk temploma a DREZDA FEBRUÁRBAN című kötetben; egy lebontásra ítélt königsbergi betonépület ikertornya a PAULUS-ban (ezzel közel egy időben a New York-i ikertorony pusztulása egy versben); a terroristacsoportot mozgató Hagen által felrobbantott wormsí Notung-torony az új kötetben. Nem véletlen, hogy apokaliptikus szemléletmódjához, a pusztulás módszeres, szakszerű és gyakran militáns adminisztrálásához Térey most a Nibelung-tetralógián belül a végkifejlethez, AZ ISTENEK ALKONYÁ-*hoz* nyúl. S az sem véletlen, hogy a nem is annyira isteni, mint inkább emberi világ pusztulásának újrajátszása során már maguk a walhallai halhatatlanok sincsenek jelen; legfeljebb fohászok, átkok, metaforikus trillák révén, tehát utalásformában, ha tetszik, a hiány retorikus jeleként. Persze lehet mondani, hogy már az eredeti mitológiában sem mást képvisel a főisten Wotan, mint a schopenhaueri determinista filozófiát képviselő Wagnert; ami ráadásul meg is felelt a költő-zeneszerző (már

az idézett mottóban is nyilvánvaló) alliterációs hajlamának: W(agner) – W(otan). Mint ahogyan most sem tudjuk a ténylegesen jelen nem lévő, illetve csakis emlegetve, vagyis retorikai értelemben mégiscsak fokozottan jelen lévő „Nagy Globalizátor” mögött nem észrevenni tehermő szerzőnket, aki többretegű identitású elődjéhez, Schopenhauer-Wotan-Wagnerhez méltón hatalmas mitológiai-nyelvi apparátust mozgató: „*Wotan kiterveli, ötven cég megcsinálja, / Így tükröz fönti rendet a föld geometriája...*” (19.) Nézzük tehát az áthangszerelt mitológia legfontosabb szereplőit és kellékeit.

Térey története Wormsban játszódik a kétezres évek elején, ahol a jövő záloga, Siegfried ezúttal a Wälsungswerke elnök-vezérigazgatója, s székhelye az apjának, Siegmundnak és Hundingnak halálos küzdelmére emlékeztető Notung-kard alakú toronyház; Brünnhilde, a Siegmund-Sieglinde testvérnászából született Siegfried kedvese és egyúttal nagynénje most a Ragnaröck-galéria tulajdonosnője; segítőkész húga, Waltraute a Walhalla Multiplex ügyvezető igazgatónője; Gunther, Siegfried riválisa, majd saját húga, Guttrune révén annak sógora s egyúttal menyasszonyának, Brünnhildének új vőlegénye Térey átiratában a Gibichung & Nibelung-csoport elnök-vezérigazgatója; Hagen, a gyűrűért gyűlölködő törpe Nibelung, a lepusztult Alberich fia s egyúttal Gunther és Guttrune féltestvére ugyanitt befektetési tanácsadó; a gyűrű eredeti tulajdonosai, a Rajnai nővérek pedig a galéria hosztesszei; míg a sorsfonó normák bemondónők a Norna Networknél... Mit is mondott egykor Wagner a tetralógiáról?: „*A Nibelung végzetes gyűrűje manapság tőzsdei tárca alakjában jelenhetne meg...*” S Térey tőzsdei „fantáziájá”-ban, drámai költeményében meg is jelenik, a hipermodern fogyasztói vadkapitalizmus yuppie-mitológiáján belül, amelynek tehát eredetereklýje a titokzatos rajnai gyűrű. A mindenkor tulajdonlásra csábító, ámde a mindenkori tulajdonlót veszélyeztető, így tehát végső soron uralhatatlan gyűrű – az öntörvényű mitológia és a rendhagyó költemény tárgyiasult hasonlatként – egyfajta megfejtethetlen, ugyanakkor sokféleképpen értelmezhető enigma; van, hogy ez áll rajta: „*Rajnai Ipar Nyereség Garantált*”; de van, hogy ezt olvashatjuk: „*Rajnai Ipar Nincs Garancia*”. S ez a tőzsdei-értelmezési dilemma tartja mozgásban

a történetet, és vezet a katasztrofista véghez, amely persze szintűgy többféleképpen értelmezhető. Földényi F. László például ekképp látja Térey új könyvének nem moralizáló és ítélkező, csupán leíró, mondhatni adminisztratív katasztrofizmusát (megkülönböztetve a szintűgy katasztrofista Krasznahorkai László profetikuss szerepvállalásától és hanghordozásától): „*Téreynél a megjelentett világ valóban egyetemes, monolit – még az Elbeszélőt is magához hasonítja. Nincsen vádaskodás, mert nincs honnan vádolni. A világ egypólusú lett.*” És egyhangú, tehetjük hozzá leíró értelemben. Amennyiben a katasztrófa pillanatában végül látvány voltában is eggyé válik mindaz, ami a drámai költeményt mozgató nyelvi apparátusban már eddig is egy volt: a Térey-féle akaratlév s így homogén beszéd; mely monologikusan érvényesülő akaratként – hiszen kiváló Wotan-replikánról van szó! – csupán szócsovéi, vak eszközei, míves bábfigurái a tulajdonképpeni szereplők. De mitől egy az egy? És mitől jó, hogy egy? Miért élvezetes, mitől változatos Térey egyhangú költői nyelve? Mi adja az egyhangúság sokféle szépségét? Mire, milyen gazdagon rétegzett világ teremtésére képes szerzőnk?

A már idézett „*Önérdék...*” kezdetű dalt ugyan (a fikció rendjében) a három paktumkötő éneklí: a cselszövő Hagen, a Brünnhildéről lemondó Siegfried, valamint a hűgát cserébe felajánló Gunther; ámde valójában (retorikai értelemben) bárki, bármelyik szereplő bekapcsolódhatna az összénekebe (mondhatni „*Gesamtlied*”-be): Brünnhildétől egészen Frei kertészig. Ugyanaz az alaphang, legfeljebb tónusa mozdul el egyre inkább a „*gyűlöletbeszéd*” irányába, és nem csupán a vezetői székéből kialakított, bosszúszomjas Hagen esetében – noha az alábbiakban éppenséggel őt halljuk, vagyis hogy valójában az Ady-allúziókkal büvészkedő Téreyt: „*...Hálón szőtt Intrikájuk / Hozzám se fér, a kenes Búzbombákat kiálljuk: / Sok Mikrogazdaság / Struktúrájában elvész – Percemberkék loholnak / Stresszdömpingtől kiégve, Öklömbe futva holnap...*” (179.) Az Ady-féle hanghordozás persze most az éppen adott, kurrens szubkulturális valóságselemeket és nyelvi szilánkokat fogalmazza át nagybetűs hívószavakká vagy éppen versnyelvbe ízesült fordulatokká; így például a törpe Nibelung egyik jellegzetes átoktrillájának meteorológiai jelentés-szerű ráolvasójában: „*Gallyak ropogjanak a*

förgetegben, / Tépjék orkánerejű szállókések / A tölgyet és a szilfát...” (258.) Térey versnyelve mindent magába zabál, ami nyelvi értelemben már eleve adva van, legyen az művi tözdszbeszéd, diszkoszlang vagy közönséges trágárság; s többnyire meg is emészti, hiszen sikerrel szervesíti a szövegtestbe. Ellenpéldát nagy hirtelen csak egyet találok, ami a saját ízlésem szerint – s persze most már a NIBELUNG-LAKÓPARK által is befolyásolt saját ízlésről beszélhetek – pusztán olcsó, múltba révedő és infantilis poénnak tűnik, ahogyan az egy hétköznapi beszédhelyzetben is lenne (mert akár lehetne esztétikai értéke is a stilizált infantilizmusnak, de itt, most, érzésem szerint, nem erről van szó): „*Nemjőjét, mint egy mentőkapszula / Az Alfa holdbázisból.*” (289.) Ugyanakkor Térey eklektikus, ráadásul egyszerre (formálisan) hagyományos és (mértékítésében) provokatív retorikája lenyűgöző.

Hagyományos retorikai fordulatokat élvezhetünk például a meghíúsulandó kettős esküvőre – Brünnhilde és Guttrune, Gunther és Siegfried helyett, tüntetően egymást választják a wormsí dóm és a nyilvánosság előtt – készülő Rumolt mesterszakács gasztronómiai enume-rációjában: „*Szarvasbikát ajánlok, / Méghozzá bordát: fácánnájával és / Tojásos rizzsel töltve... Úgy a legjobb, / Ha erős mustárral megvadítjuk, / És meglocsoljuk telt pinot noirral.*” (215.) Mely éték-felsorolás – túl a közvetlen élvezeti értéken – nem öncélú retorikai mutatvány, hiszen egyúttal isteni seregszemle is, mely isteneknek külön-külön saját ételáldozat dukál: „*Halljuk a menüt! / Milyen pompás fogás kerül Wotan / Oltárára, és aztán – némi spéttel – / A mi gyomrunkba?*” (Uo.) S következik a sorban természetesen „*Wotánné Fricka*”, illetve a Rumolt-féle báránygerinc, libamájjal, szarvasgombával; majd a többiek, egészen Donnerig, illetve a niebelheimi gödölyéig, áfonyamártással. Az istenek persze nem jönnek el a kettős menyegzőre, mint ahogyan a teljes tetralógiában sincsenek soha jelen közvetlenül, csupán a retorikai alakzatok közvetett, utalásos gazdagságában, jelen esetben az étekenumerációban. S így az istenektől elhagyott, emberi becsvágytól nyüzsgő porondon, most éppen a meghíúsult kettős esküvőn az áldozati étkek veretes elősorolása helyett immár a pusztá zabálás hatalomelvű metaforikáját élvezhetjük – természetesen a ceremóniamester Hagen jóvoltából: „*Először Gunther, aztán Siegfriedet: / Úgy néz ki,*

mindkettőtöket megeszlek, / Éppúgy, ahogy ti kebeleztek be / Az Erda-könyha felvilági főztjét.” (218.) Vagy később, a végső terrortromadás előtt, még mindig a barbarizált gasztrometaforika csapásirányán: „Egyenként hámozom le / A pikkelyeket a nagy potrohú / Pontyról [Guntherről], s az élesre fent hentesbárdal / Csak legvégül csapom le a fejét / Amelytől bűzlik a halacska...” S lássuk rögtön a replikát, ugyanabban a Térey-féle hangfekvésben, ráadásul ugyanazon költői kép társ-szerzőjeként Gerdától, a titkárnököt lell szeretőtől és tettestárostól: „Addig-addig / Pizskálad, addig baszakodsz vele, / Amíg Guntherben föl nem forr a halvér...” (327–328.) Noha olykor azért még az emberi becsvágy visszája, az istenhiány érzete is hangot kap, például Heimdall portás kozmikus rosszkedvűségről árulkodó monológjában: „Nem jön Wotan és nem jön Erda sem. / Csokor borítja őket, de üres / Marad Brünnhilde mögött az a két szék. [...] De Siegmund alszik és Sieglinde alszik, / Szunnyad Krimhilde és szunnyad Gibich, / A Walhalla is alszik – alszanak mind!” (225.) Töretlen a genealógia íve, nyilvánvaló a drámai költemény hőseinek eredete, csak éppen nincs már közük igazán hozzá. Egyedül maradtak érzelmeikkel, indulataikkal, hatalmi becsvágyaikkal. Végső soron minden, ami Térey akarát- és hatalomelvű költeményét díszíti és gazdagítja – a vadkanszűpecsenyétől az átokformulákig – a Walhalla, az isteni eredet hiányát leplezi és fedi fel egyszerre.

„A fajok Rajna-menti cirkuszában / Ma szigorú porondmester vagyok” (231.) – mondja Hagen, de nem tudjuk, kit vagy mit hallunk valójában: a jelen nem lévő Wotan torz visszhangját, a történetgombolyító Térey homogén hangfekvését, a rokon érzületű Ady profetikus átkait...? De talán mindegy is, kivel azonosítjuk a replikát, hiszen elsősorban a beszéd minőségi logikája a döntő, a hatalmi hangfekvés retorikája, amelyet nevezünk most el wotani elvnek, mely elvet a jelen pillanatban éppenséggel a Térey által szóhoz juttatott Hagen képviseli. De beszélhetnénk általánosabban egyfajta szerzői elvről, a szerző uralmi helyzetét az olvasóban tudatosító retorikáról is, amelyet ugyan egy angolszász Új Kritikán nevelődött, továbbá strukturalizmuson és posztstrukturalizmuson edzett irodalomérő hívhatna akár intencionális hibának (*intentional fallacy*) is, vallván, hibázik az a befogadó, aki szándékot tulajdonít a szerzőnek, s ráadásul a sajátját. Le-

het, hogy Térey drámai költeményének legfőbb dilemmája: mit tegyen egy erős szerző akkor, amikor tematikus szinten, a költemény istenek által elhagyott világán belül nincs egyeduralmi pont, abszolút hatalmi helyzet? S lehet, hogy a dilemmát az erős szerző úgy dönti el, hogy még határozottabban bezárkózik a maga mitologikusan rétegződő, ámde mégiscsak, noha szigorúan leíró értelemben: egyhangú retorikájába. Ami viszont – túl a professzionális versnyelv élvezeti fokán – tematikus szinten A NIBELUNG-LAKÓPARK tőzsdei-hatalmi civakodásának katasztrófista meséjét gyümölcsözi.

Azazhogy – paradoxonnal élve – Térey újfent úgy tudott újat mondani, hogy mégiscsak ugyanazt mondta, amit eddig. Csakhogy szerzőnk menet közben egyre magasabbra teszi a lécet, és nem veri le. Ami a saját versenykategóriájában, monologikus nyelvi világán, egyhangúságán belül nem kis teljesítmény. Igazán jól éreztük magunkat Wotan bábszínházában. S várjuk a következő előadást.

Bazsányi Sándor

TÖRTÉNELMI DOKUMENTUMOK NYOMÁBAN

Egy tankönyvről és egy történelmi szöveggyűjteményről

Magyarország története a 19. században
Szerkesztette Gergely András
Osiris tankönyvek-sorozat
Osiris, 2003. 556 oldal, 3780 Ft

Magyarország története a 19. században
Szöveggyűjtemény
Szerkesztette Pajkossy Gábor
Osiris tankönyvek-sorozat
Osiris, 2003. 902 oldal, 4800 Ft

Emlékeznek még a régi egyetemi jegyzetekre? Puha fedelű, igénytelen, füzet jellegű, stencilezett könyvecskék voltak – rossz papíron. Látványuk ma is előhívja bennem a szorongást, mely az intézménytel és államhatalommal állt

kapcsolatban, mely e jegyzeteket megjelentette. Csak vegyenek kézbe egy ilyen régi jegyzetet! Tapasztalni fogják, mit jelentett és jelent a múltunk.

Az Osiris Kiadó két kötete nem ilyen. Mindkettőt jó kézbe venni. Az 556 oldalas tankönyv kemény borítójú, szövegét szép, fehér papírra nyomtatták. A fekete alapú címlapon korabeli Kálvin (egykori Széna) téri életkép: a Pollack Mihály tervezte, 1846-ra felépített Nemzeti Múzeum „világít” közepén, sötét bokrokkal övezve, mellette jobbra, némileg sötétebb árnyalatban az azóta megsemmisült Pesti Hazai Első Takarékpénztár iroda- és bérháza, az épület előtt a Danubius-kút, mely újrafaragott formában ma már az Erzsébet téren áll. (A kiadó elfelejtette vagy nem érezte szükségesnek feltüntetni a kép alkotójának nevét s elkészültének időpontját. Az olajfestményt 1885-ben festette Molnár József, ma a BTM Fővárosi Képtár tulajdona – a jelenlegi állandó kiállításban nem látható.) A könyv gyönyörű. Ettől az embernek kedve támad magával a témával foglalkozni.

A szöveggyűjtemény még a tankönyvnél is terjedelmesebb: 902 oldal. Kemény fedelű ez is, a bordó alapú címlap közepén a 12 pont eredeti példányáról készült szürkés-kék, színes fénykép, rajta 1848 jelszavai: „Egyenlőség, szabadság, testvériség!” – közepén nagybetűkkel: „Mit kíván a MAGYAR NEMZET.” Egy sorral alatta: „Legyen béke, szabadság és egyetértés.” Szép ez is. Külön figyelemre méltó, hogy a fotó minősége olyan jó, hogy előtűnnek rajta a 157 éves papír aprócska, sárgás foltjai, s ha hirtelen odakapod a fejed, olyan, mintha nem is a fénykép, hanem a borító kávéfoltjai volnának. A kép bal szélét szabálytalanra vágták, egy kis gyűrődés is érzékelhető rajta – ez különleges érzékenységre vall (a könyv műszaki szerkesztője Szigligeti Mária). A címlap érzékletes, arányos, szép.

Mikor kezdődött a XIX. század?

John Lukács írja A XX. SZÁZAD ÉS AZ ÚJKOR VÉGE (Európa, 1994) című munkájában: „A civilizációk, a nemzetek, az egyes ember életében azonban az igazi fordulópontok (s a fordulópont más, mint a mérföldkő) nem esnek egybe a decimális naptárral.” Mikor „kezdődött” a XIX. század? Szerzőink ezt az időpontot II. József 1790-ben bekövetkezett halálában, a korszak végét pedig 1918-

ban, az első világháború befejezésében jelölik meg. Ez kétséget kizáró határpont: a Monarchia felbomlásával minden megváltozott Magyarországon.

A történelemkönyveket utólag írják. Csak utólag látható, mikor fordul visszavonhatatlannul új irányba – ha nem is varázsütésre, ha nem is egyik napról a másikra – a történelem. Ami a XIX. századot illeti: a végjáték bizonyára már a világháború kitörésével megkezdődött. A háború maga talán köztes idő – átmenet egyik korszakból a másikba, egyik „századból” a következőbe. A háború kitörésére így emlékezik 1939. február 3-án Babits Mihály (CURRICULUM VITAE [KERESZTÜL-KASUL AZ ÉLETEMEN]; Pesti Szalon Könyvkiadó, 1993): „...egy napon aztán egyszerre minden megváltozott, szinte egyik pillanatról a másikra, mintha betörték volna az ablakok és bezuhanna a vihar. A gyertyák kialusznak ilyenkor, a papírok szerteszéjjelnek a szobában, az ajtók becsapódnak, a hideg szél ujját érezzük nyakunkon. Emlékszem, csakugyan szélviharral kezdődött, én akkor éppen megint otthon voltam, a rozoga, régi házban, ahol anyám hajdan a mustos tököket megkívánta és a szép levelet megírta. Kellős közepét tapostuk a nyárnak. Én délben érkeztem meg Budapestről, útközben, jól tudom még, egy francia könyvet olvastam, mely bizonyos rejtelmes fizikai tüneményekről szólt, esetleges kozmikus befolyásokról, amik planéták életét megváltoztathatják. Ebéd után hirtelen elborult, szinte egészen sötét lett, mint ütélnapján, a fák derékban megcsavarodtak, az udvar közepén hatalmas portiólcsér emelkedett, s az emeletről egy ablaktábla csörömpölve zuhant a pázsitra. A kapu fölött magától csöngött a drótcsgengő. Minden olyan volt, mintha csakugyan valami kozmikus erő ragadta volna meg a világot, s az elemek harcával jelentené be, hogy ezentúl minden másképp lesz, mint eddig volt.

Válóban minden másképp lett, s azon a napon derékba törve, kétfelé oszlik az életem, mint különben talán mindenkié, aki akkor már ember volt.”

Az Osiris tankönyve az első világháború befejezésével zárul, a szöveggyűjtemény a fenti idézettel szemléltetett 1914-es határponttal – a világháború dokumentumai már nem kerültek a válogatásba. Ezt Pajkossy Gábor a szöveggyűjtemény előszavában így indokolja: „A szöveggyűjtemény a Kiadónál a MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A 19. SZÁZADBAN címmel megjelent egyetemi tankönyvet (szerk. Gergely András, Budapest, 2003) egészíti ki, a felső időhatárt tekintve azonban

a *Romsics Ignác által szerkesztett* MAGYAR TÖRTÉNETI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY. 1914–1999 című kiadványhoz (Budapest, 2000) *illeszkedik.*” Tekintettel arra, hogy Romsics válogatása már tartalmazta az első világháború dokumentumait, ezek újbóli megjelentetése nem volt indokolt. De a tankönyvíróknak még egy szempontot figyelembe kellett venniük: az ELTE vizsgarendjében 1918 a megszokott szigorlati korszakhatár. Hiszen – ne feledjük! – a könyv, melyről szó van: tankönyv, egyetemi hallgatók számára (is) készült.

A tankönyv első fejezete Magyarország XIX. századi történetét a Habsburg Birodalom egészének szerkezetével indítja, ezen belül határozza meg a korabeli Magyar Királyság helyzetét, szerepét, kitekintést nyújtva arról is, hogy korábban – itt 1989-et tekinthetjük határpontnak – milyen torzító szempontok, esetleg szándékos leegyszerűsítések gátolták vagy hátrózták meg történelmi folyamatok reális megközelítését. Imponáló ez az indítás – a két szerkesztő közös munkája –, a szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy történelem nincs gyökérzet nélkül, változásai évtizedekig vagy tovább készülődnek-lappanganak. A szöveggűjtemény első dokumentuma: II. József 1790. január 26-i, Bécsben kelt nyilatkozata (I. 1.), mely szerint visszavonja Magyarországot és Erdélyt érintő rendeleteit. A tankönyv utolsó részfejezete A MONARCHIA SZÉTESÉSE, AZ ÖSSZEOMLÁS címet viseli. A szöveggűjtemény az Országos Polgári Radikális Párt 1914. június 21-én, az első világháború küszöbén elfogadott alukuló nyilatkozatával (VI. 50.) zárul. Ferenc Ferdinándot 1914. június 28-án gyilkolják meg, a Monarchia követe 1914. július 23-án nyújtja át a Birodalom ultimátumát Szerbiának. A szöveggűjtemény az első és utolsó dokumentum közötti ívet hivatott láttatni.

Sem a tankönyv, sem a szöveggűjtemény nem előzmény nélküli. Az Osirisnál most megjelent tankönyv első változatát az ELTE BTK Újkori Magyar Történelmi Tanszék oktatói (Csorba László, Dobszay Tamás, Fónagy Zoltán, Gergely András, Kövér György, Pajkossy Gábor, Pölöskei Ferenc, Tóth Zoltán) készítették 1995–1996-ban, ez jelent meg 1998-ban a Korona Kiadónál. E kiadvány fontos igényt elégített ki megjelenésének idején, hiszen a rendszerváltás előtt az egyetemeken használt történelem-

tankönyv, a tízkötetes MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE – V. (1790–1848), főszerkesztő Mérei Gyula; VI. (1848–1890), főszerkesztő Kovács Endre; VII. (1890–1918), főszerkesztő Hanák Péter (Budapest, 1978–1980) – időszerűségét veszítette. Az 1989-es változás talán a történelemtudományt érintette a legérzékenyebben – felvetve addig elfedett, kényszerűségből szőnyeg alá söpört problémáit. Kérdés: sikerül-e kényszerítő ideológia nélkül láttatni a történelem folyamatait? Kényelmetlen – mert ideológiai támasztékok és kényszerűségek nélkül a tények valódi feltárására ösztönöz; de felszabadító mégis, hiszen ez – a félelem bénító szorítása nélkül – lehetséges.

A történelmi szöveggűjtemény előző változatát még az 1960-as években adta ki a Tankönyvkiadó két kötetben. 1967-ben Galántai József, Pölöskei Ferenc, Szabad György, Tóth Ede válogatásában SZEMELVÉNYEK ABSZOLUTIZMUSKORI ÉS DUALIZMUSKORI MAGYAR TÖRTÉNETI FORRÁSOKBÓL (1849–1918) (NEVEZETES TÖRVÉNYEK ÉS PÁRTIRATOK) címen a korszak második felének dokumentumait, ezt követte két évvel később, 1969-ben, ugyanott Szabad György és Tóth Ede válogatásában A SZEMELVÉNYEK ÚJKORI MAGYAR TÖRTÉNETI FORRÁSOKBÓL (1790–1849). Mindkét könyv olyan, mint a korabeli jellegzetes egyetemi jegyzetek. Címoldalukon ott áll: kézirat. Az elsőként kiadott, időben későbbi korszakot dokumentáló kötet 415 oldal, az utóbb napvilágot látott, 1790 és 1849 közötti szövegek gyűjteménye – tartalomjegyzékkel együtt – 403 oldal.

Ha összevetjük a Korona Kiadónál 1998-ban megjelent tankönyvet a 2003-ban publikálttal, sok azonosság mellett több fontos eltérést is tapasztalhatunk. Ez örömteli tény. Nem tudom, milyen előzményei vannak a módosításoknak, de elvileg nagyon is jó, hogy egy tanítási céllal készülő könyv alakul, változik, esetleges új tapasztalatok birtokában módosul. Külön szerencse, hogy viszonylag rövid időn belül adódott lehetőség a korrekcióra, továbbgondolásra. Három új fejezetet találunk az újabb tankönyvben, mindhárom lényeges és fontos. Gergely András munkája a XI. fejezet, A DUALISTA MONARCHIA KÜLPOLITIKÁJA, Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán írása a XII. fejezet, MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN, valamint a XIII. fejezet, MAGYARORSZÁG KULTU-

RÁLIS ÉLETE A DUALIZMUS IDEJÉN Dobszay Tamástól. E három új rész terjedelme is tekintélyes: 104 oldal. E témákat érintendő a tankönyv első változatában csupán egy rövid, mindössze 11 oldalnyi szöveg készült el, az akkori könyv XI. fejezete, A NÉPESSÉG GYARAPODÁSA ÉS POLGÁROSODÁSA címmel, melyet Tóth Zoltán írt. Ez a fejezet – értelemszerűen – kimaradt a tankönyv újabb változatából. A módosítás jelzi: a tankönyv készítői, saját tanári tevékenységüket megsegítendő, maguknak és tanítványaiknak készítik a tankönyvet. Nem állnak, nem pártnak, nem megfelelésre gyártanak valamit, hanem egy változó-alakuló folyamat alkotóiként a maguk felelősségére változtatnak. Így kellene történnie mindig. A módosítások a tanítás ősi értelmére utalnak. Addig vagyunk szerencsések, amíg változni képes a tudomány, mert változik az ember, aki műveli.

Megkerestem Gergely Andrászt, érdeklődtem, hogyan készült a tankönyv és a hozzá kapcsolódó szövegválogatás. A Korona Kiadónál kiadott első változat – amint a fentiekből láttuk – az Osirisénál kisebb igényű, ám megjelenése idején hiányt pótoló mint a rendszerváltás utáni első komolyabb vállalkozás. Az egyetem hosszú ideje együtt dolgozó oktatói a maguk évekre, évtizedekre visszanyúló kutatási területeiről írtak. A könyv körülbelül egy év alatt készült el. Visszhangja nem volt. Nem foglalkozott vele a sajtó, nem jelentek meg róla elemzések. Ezt részben értem. A Korona Kiadónál megjelent munka „küllemre” tankönyvnek is látszik. A címlapot a magyar trikolór színei díszítik, középen Barabás Miklós a Lánchíd alapkövetését ábrázoló ismert festményének mintegy előtűnő részlete – nem különösebben szép. Régi reflexeket mozdit. Pedig fontosak a tankönyvek. Fontos az oktatás is. Rombolni és nevelni is lehet általa.

A módszer – könyv és dokumentum egymást kiegészítve – jó. Ma jobb, mint valaha, mert eltűnt az ideológiai prés. Nem egyetlen nézet az egyetlen elfogadható, nem a népköztársaság kormánya rendeli meg és üti rá a pecsétet, nem az egyetlen párt adja meg rá az engedélyt. Sokféle tankönyv lehet – ilyen is, meg olyan is. Az alkotó a felelősség. Ő nevesíti, amit ír, amit tanítani akar. És bemutatja a korszak dokumentumait, hogy más is meggyő-

ződhessék arról, minek nyomán alkotta meg a maga nézeteit.

Az ELTE kollektívájának tankönyve nagyon jó. Világos, érdekesítő olvasmány. Erénye példaértékű nyitottsága. A fejezetek között négy olyat – VII., VIII., X., XIV. – találunk, amelyek végén a szövegíró kitekintést ad a téma fellelhető szakirodalmáról, bár ez a törekvés a tankönyv teljes szövegében folyamatosan jelen van. A szöveggyűjtemény esetében ez különösen bölcs döntés, hiszen egy ilyen jellegű válogatás soha nem lehet teljes.

Milyennek kell lennie egy századnyi történelmi dokumentumnak?

„A válogatás – írja előszavában Pajkossy Gábor –, úgy gondoljuk, akkor éri el célját, ha sikerült érzékeltetnünk, melyek voltak azok a kérdések, amelyek korszakunkban a politikai viták homlokterében álltak, mely politikai csoportok, mozgalmak és milyen érvrendszerrel vettek részt a politikai diskurzusban.” Ennek értelmében: „A fennálló rendet és működését rögzítő és tükröző jogszabályok mellett súlyt helyeztünk az azt kritizáló, a rend megváltoztatását célzó, társadalmi támogatottsággal rendelkező politikai törekvések dokumentumainak közlésére is.”

A szöveggyűjtemény 284 dokumentumot vagy részdokumentumot közöl. A 60-as évek imént említett két jegyzetének 167 szövegéből csupán 112 került a válogatásba. 172 tehát azoknak a dokumentumoknak a száma, melyek újonnan kerültek a válogatásba. A szerkesztő másfél tucatban jelöli meg azoknak az írásoknak a számát, melyekkel az olvasó „abban a formában, ahogyan azok most megjelennek, még nem találkozhatott”.

A szövegek hangsúlyozottan a magyar politika dokumentumait hivatottak bemutatni négy különböző területről: 1. törvények (törvénytervezetek), uralkodói rendeletek, minisztertanácsi jegyzőkönyvek, miniszteri rendeletek; 2. pártok, politikai mozgalmak dokumentumai; 3. nemzetközi szerződések; 4. jelentős politikai sajtótermékek.

A könyv 124 év történetét (1790–1914) hat részre tagolva mutatja be. Az I. egység 1790-től 1830-ig tart (23–111. oldal); a II. 1830-tól 1848-ig (112–216. oldal); a III. külön tárgyalja 1848–1849 dokumentumait (217–339. oldal); a IV. részben találjuk az 1849-től 1867-ig terjedő időszak szövegeit (340–495. oldal); az V. rész 1867-től 1890-ig (496–670. oldal), a VI.

1890-től 1914-ig, az első világháború kitörése előtti pillanatokig tart (671–890. oldal).

A kötetet a FELHASZNÁLT FORRÁSKIADVÁNYOK ÉS FORRÁSKÖZLÉSEK LISTÁJA, SZÓMAGYARÁZATOK ÉS A RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE zárja.

A jelzett korszakhatárokat érdemes lazán kezelni. Egy példa: 1825-ben, az első reformországgyűléssel sok minden vette kezdetét. Széchenyi megajánlotta az Akadémiát (1825. november 3.), először volt együtt Pozsonyban a teljes reformnemzedék. Nyugodt lélekkel mondhatjuk, hogy itt valami új kezdődött. Annál is inkább, mert előtte több mint tizenhárom évig nem ülészttek a rendek – az 1811. augusztus 25-ére összehívott országgyűlés 1812. május 26-án rekesztetett be –, azután nem volt diéta Pozsonyban. Az 1825-ös korszakhatár jelentőségét növeli, hogy a korszak egyik meghatározóan fontos irodalmi alkotása, a ZALÁN FUTÁSA is ebben az évben jelent meg. Másik álláspont, ha a HITEL 1830-as megjelenését tekintjük korszakhatárnak. Teljességgel indokolt ez is, hiszen amire Széchenyi akkor rájött, valóban egy korszak nyitánya. Ezt erősíti, hogy az Akadémia (Tudós Társaság) csak 1831 februárjában tartotta első nagygyűlését. És nyilván sok minden más is e korszakhatár mellett szól. (Erre a tankönyv írója is kitér, és a kérdést hasonló értelemben érinti.)

Vagy: 1859–1860. Ekkor írja Madách AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁT. Összefoglalja, mit jelentett számára 1848–49. Számot vet tanulságaival-reményeivel, megfogalmazza a maga kételyeit. E kételyek, ellentmondások a korfordító pillanatok sajátjai – egyéni és nemzeti sors tekintetében egyaránt. Előre- és visszatekint. Összegző mozdulat ez, egy korszak lezárása – s egy új korszak kezdete. Ez idő tájt Arany János is ugyanígy érez. Nem tudja, mit hoz a jövő, még ott az elvesztett nagy lehetőség keserűen édes emléke – e kettősséget, a múlt varázslatos emlékét és a jövő kételyeit több versében is megfogalmazza. Ilyen költemény példaként a MAGÁNYBAN – a jövőtől szorong, de tudja: minden változik. Épp *most* változik. Ugyanez az érzés ihlette a RENDÜLETLENÜL ÉS AZ ÖRÖK ZSIDÓ című költeményeit is. Arany régi idők kövületének érzi magát, aki látta a reformkor tündöklését, és egy új korszak hajnalán látja múlt remények halványodását, újak ébredését. Itt maradt hírmondónak. Tanú – a régiékből egyedül. Mint

bolygó zsidó, akinek a soha meg nem nyugvás örök büntetése. Vagy mint Pilátus ajtónállója, akinek Krisztus visszatérére kell várakoznia. Korfordulónak látja 1859–60-at. 1860. április 8-án meghal Széchenyi István. Nem csak Arany érezte: valami megváltozott. E sorok írója úgy véli – elfogadva a történelmi kiegyezést részkorszakhatárnak –, hogy a *szellem életének* nagy fordulata 1860-ban játszódott le. A történelem tényeiben reális az 1867-es korszakhatár. De hogy ez a határ létre is jöjjön, a szellemi életnek meg kellett változnia. Pontosabban az *emberekben kellett lejártszódnia a változásnak*. 1860 körül tudatosodott: valami visszavonhatatlannul eltűnt. Felmerült a régiek s a letűnt aranykor iránti hűség, miközben új távlatok nyíltak, és a régi reményeket feledtették – lett légyen az bármily fájdalmas, bármily nehéz. Új értelmet kellett adni annak, ami a reformkorban és 1848–49-ben történt. 1860-tól *érezhetően* másképp gondolkodtak, másként éreztek, másképp ítélték az emberek. (Ezt a benyomást erősítik a külpolitika eseményei is.)

A recenzens nehéz helyzetben van, mert e történelmi dokumentumgyűjtemény egyes darabjait nem értékelheti, ugyanis ezt már megtette az a kitűnő tankönyv, melyet épp most dicséret meg. Nem egy közölt dokumentumról önálló könyvek születtek, a jelentősebb írásoknak óriási irodalmuk van. Főleg néhány szóval érinteni őket. Nem tudok olyan fontos szöveget említeni, mely ellentmondana a tankönyv állításainak. Ami pedig a szöveggyűjtemény egyes darabjait illeti, feltétel nélküli az örööm, hogy különböző rendeletek, fontos, lényegbevágó írások egyetlen kötetben hozzáférhetőek. A korszak legfontosabb írásai szerepelnek a válogatásban. Hálás vagyok tehát azoknak, akik ezt a válogatást és a tankönyvet létrehozták. Sokat segítettek nekem, gondolom, másoknak is.

Tekintettel arra, hogy nem foglalkozhat ez az írás azzal, hogy valaki az ismeretlenségből megdicséri Kossuth Lajost vagy Jászi Oszkárt, számot vetve ezzel a képtelenséggel, a legsubjektívabb megoldást választom: elmesélem a meglepetéseimet. Már rögtön az elején meglepődtem: a szövegválogatás úgy indul, mint egy zenemű. 1790. január 26-án II. József visszavonja Magyarországot és Erdélyt érintő rendeleteit – igazán drámai nyitány. El-

döntetlenséget, megtorpanást érzékeltet. Aztán különböző témák hangzanak ki a zenekarból: Hajnóczy József mértéktartó jogtudósi hangja (1790. március 5-i értekezése [I. 2.] az alkotmányos átalakulásról), és Széchenyi Ferenc grófé, aki lendületes, jóhiszemű, naivan kedves fiatalember, mindössze huszonhat éves! Olvastam tőle, de ilyen elevenségű szövegét – részlet PÁRTATLAN GONDOLATOK AZ 1790-BEN MEGTARTANDÓ ORSZÁGGYŰLÉSÉRŐL (I. 3.) címmel írt eszmefuttatásából – még nem. Ócsai Balogh Péter programja (I. 4.) a következő a sorban, ugyancsak 1790 tavaszáról. Az eddigiek mind hiányoztak az 1969-es válogatásból. A gyűjtemény ötödik darabja II. Lipót cenzúra-rendelete – egy lépés a *hatalom* oldaláról. Ezt követi az 1790/1791. évi országgyűlés 15. törvénye és újból a *másik* oldal: a Martinovics-összeesküvés dokumentumai. A szövegek együtt adják ki a kor drámáját.

A következő meglepetés Napóleon magyarokhoz írott 1809. május 15-i kiáltványa volt (I. 15.). Győrben mindig elmegyek a ház mellett, amelyben Napóleon egy (!) éjszakát töltött. Ott az emléktábla. De a kiáltványát csak most olvastam. (Az előző gyűjtemény nem közölte.) Most már értem, hogy szegény Batsányi Jánosnak miért kellett 1815 augusztusában immár másodszor is börtönbe vonulnia, ugyanis ő módosította, véglegesítette e kiáltvány magyar változatának szövegét. Mindenesetre a hatalomról sok mindent elmond, hogy valakit ezért lecsuknak. Napóleon alakja egyébként is hallatlanul érdekes. Néha barát, néha ellenség. Mennyire osztotta meg személye a korabeli magyar társadalmat? Mondjuk a nemességet? Érdemes ennek utánanyomozni.

I. Ferenc sem télenkedhetett: 1804. augusztus 11-én kinevezte magát Ausztria örökös császárnak (I. 12.), hogy megelőzze Napóleon, aki francia császárrá koronáztatta magát. Erről a tankönyvírók – Gergely András és Pajkossy Gábor – a következőket írják: „1804-ben [Napóleon] deklarálta a Francia Császárságot, s meg is koronáztatta magát. Hogy a régi-új, örökletességénél fogva rangban első francia császárságot megelőzzék, Bécsben sietve »saját« császárság alapításáról döntöttek. II. Ferenc német-római császár 1804 augusztusában egyoldalú nyilatkozattal, »független királyságaink és országaink oszthatatlan birtokában« I. Ferenc néven felvette az osztrák császári címet.” Amikor Napóleon 1806-ban

uralma alá vetette a német területeket, I. Ferenc – ha vonakodva is –, lemondott addigi német-római császári címéről, „örökös osztrák császár” lett. (Mielőtt szegény Ferenc alól a Napóleonhoz csatlakozó Rajnai Szövetséggel kihúzták volna az országát, a Német-római Császárságot, ő császári fensége igyekezett biztosítani a megélhetését – ő is új koronát tétetett a fejére.) Magyarországon felmerült: része-e Magyarország az Osztrák Császárságnak? Az udvari körök szerint igen. Más álláspont szerint Magyarország kívül áll az Osztrák Császárságon. Krízishelyzetben nem lényegtelen kérdés...

A II. szövegegység a reformkort dokumentálja, Kossuth és Széchenyi nagy korszakát. Ha számításaim nem csalnak, a régi gyűjteményhez képest itt 23 új szöveg szerepel. A *Pesti Hírlap* két itt közölt Kossuth-cikke közül az első a történelmi jelentőségű lap első számának bevezető írása (II. 10. a), a második, a KIÁBRÁNDULÁS című (II. 10. b), sajtó- és művelődéstörténeti ritkaság – a szemléletes szövegkiadás a cenzor keze nyomát is ki tudja mutatni az általa törölt, illetve beszűrt szövegek feltüntetésével. A cikkek érzékeltetik Kossuth személyiségét, népszerűségének okát, a hatást, melyet kortársaira (is) tett. Nyilvánvaló, a válogatásnak nem célja Széchenyi és Kossuth konfliktusának szemléltetése. Ez alighanem fegyelmezett, bölcs döntés. Mértéktartásra vall. Széchenyitől csupán a STADIUM előszava és a XII TÖRVÉNY (II./2.) került a szöveggyűjteménybe a gróf kommentárjaival. A régi terjedelemhez Pajkossy Gábor még hozzá is tett néhány oldalt. Az új szövegrézben valóban van is néhány fontos, Széchenyire jellemző megállapítás. Egyébiránt jó döntés a STADIUM-nak ezt a részét idézni: összefoglalóan láttatja a társadalom átalakításának Széchenyi által képviselt irányát, módját, céljait. A régi szöveggyűjtemény sem idéz Széchenyitől mást, bizonyára más okokból. Tény: Széchenyi nehéz olvasmány, Kossuth cikkei erős írói-szónoki tehetségről tanúskodnak. Pajkossy Gábor a TANKÖNYV 218. oldalán jelzi, hogy nem Széchenyi és Kossuth között húzódott a „politikai vízváltó – hiszen a valóságban mindketten a reformtáboron, a liberalizmus táborán belül és a régi rend híveivel szemben képviseltek két, egymástól eltérő stratégiát”. Ismerteti a két politikus időről időre eltérő értelkelését, a kultuszt, mely újra és új-

ra más-más megvilágításba helyezi érveiket, és hol egyiket, hol másikat tekinti példának. Van ebben valami szép. Már abban, hogy vannak, akiknek fontos: Széchenyi? Kossuth?

Az 1833-as berlini szerződés is meglepett. Az 1833. október 18-án Berlinben kelt államközi szerződést Ausztria, Poroszország és Oroszország kötötte (II. 3.), mely fegyveres konfliktus esetén egymás megsegítését rögzítette. (Megegyeztek a 1815. szeptember 26-án aláírt Szent Szövetséget.) Lám, milyen a történelem! Hogyan aktivizálódnak bizonyos történelmi szituációban rejtett aknák! Gyanútlanul olvasuk – pedig e szerződés nyomán lép majd hadba Oroszország az osztrák császár oldalán, hogy a magyar függetlenedési törekvéseknek együttesen állják útját (Ferenc József 1849. május 2-án I. Miklós orosz cárhoz írott levelében kért katonai segítséget, melyre egy héttel később a cár kiáltványban deklarálta a segítség megadását). És – ha nem tévedek – ugyanez a szerződés, amelynek a Habsburg-monarchia nem tesz eleget, amikor a krími háborúban (1853–1856) nem adja vissza Oroszországnak a kölcsönt. Az ezt felülíró új, 1854. december 2-án Angliával és Franciaországgal kötött szövetségi szerződés nem került a szövegválogatásba, gondolom, azért nem, mert nem érintette közvetlenül a magyar belpolitikát.

A III. szövegegyeség a szerkesztettség benyomásával szolgál: *nyilatvány* Kossuth 1848. március 3-án Pozsonyban elmondott beszéde – *végszó* (III. 21.) az 1849. július 28-i szegedi országgyűlés törvényei. Közben: forradalom és önvédelmi harc. Megleptem magam egy hazafiatlan kérdéssel: szemben egymással I. Ferenc József soha életbe nem léptetett olmützi alkotmánya (III. 18.) – egy vérző szívű, szenvedő császár határozata – és a Kossuth fogalmazta FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT (III. 19.). Hogy lehet ugyanazt a helyzetet ennyire eltérő módon megítélni? A császári nyilatkozatot válasz nélkül hagyni nem lehetett. Kényszerhelyzet? Kinek van igazsága? (Jó, tudom, hogy ez történelmietlen, nem tudományos kérdésfelvetés, de mégis.) Vagy pontosabban: ki mit állít? Milyen távlati cél érdekében teszi, amit tesz? Hiszen történelmi tényeknek, tetteknek mélységes hátterük, vonzatuk van. Mit gondolhatott valójában az uralkodó? Nem tudta, hogy ebből baj lesz? Mégis vállalta a kockázatot? Milyen háttérrel? Mire számított Kossuth? Milyen támogatókra? Angolokra? Amerikaiakra? Nem jutott eszébe az orosz invázió veszélye? Soha nem kételkedtem a magyar álláspont jogosságában, igazában – ha ez egyáltalán szempont lehet a történettudományban –, és lám, most újra olvasván az olmützi alkotmányt, feltűntek az ellentmondások. Naivitás, persze, de – mondjuk – a naiv olvasó szeretné eldönteni: kinek van igazsága? Egyáltalán: szabad ezt a kérdést feltenni? Hogyan foglaljunk állást ebben a kérdésben elfogultság és részrehajlás nélkül? (Az olvasó ne gondolja, hogy az idevonatkozó válasszokat e sorok írója nem tudja, vagy nem adta meg a maga számára, ez talán már a kérdések feltevéséből is kiderült. S a problémát a tankönyv is – az idevonatkozó fejezet írója Gergely András – nagyon világosan megválaszolja [TANKÖNYV, 265–268. oldal]. Tudatlanságom vállalásával inkább csak azt akartam szemléltetni, hogy a dokumentumok milyen kérdések feltevésére sarkallják a történelmi tények naiv szemlélőjét.)

Az önvédelmi harc bukása és a kiegyezés között két politikus, Deák Ferenc és Kossuth Lajos drámája határozza meg a magyar politikai életet. Deák, aki a korszak elején mindenféle együttműködést elhárít az osztrák kormánnyal (IV. 1.), a kiegyezés előkészítője és megvalósítója lesz; az emigráns Kossuth, jóllehet számos nagy jelentőségű írás kidolgozásával próbálja előmozdítani a magyarországi élet normalizálását, alkotmánytervezete, a dunai népek konföderációját célzó elképzelése – mind-mind országa érdekében történik, egész életét ennek a feladatnak szenteli, mégis Deák terve valósul meg. Szívszorító az úgynevezett KASSZANDRA-LEVÉL (IV. 25.). Kossuth élesen fogalmaz, de nincs benne gyűlölet. Érdemes komolyan megválaszolni: mi lett a deáki elképzelésből, és mi valósult meg Kossuth „jövendöléseiből”.

Bevallom, megrendített Kossuth sorsa. Nem először. Élete csaknem olyan hosszú volt, mint a korszak, melyet vizsgálunk: 1802-ben született, és 1894-ben, két évvel a millenniumi ünnepségek előtt halt meg. Külföldön élte le életének felét, felnőttélete nagyobb részét, de soha nem tudott elszakadni attól a Magyarországtól, melyet 1849-ben elhagyott. 1849 utáni, megváltozott arcát nem ismerhette, de folyton újabb és újabb kísérleteket tett országa helyzetének megoldására; végül csalódnia kellett: vissza

nem térhetett, azok az elképzelések, melyeket Magyarország érdekében kidolgozott, alig, félig vagy egyáltalán nem valósultak meg.

A KASSZANDRA-LEVÉL előzményeit két kiemelkedően fontos írás dokumentálja, melyeket nem lehet – legalább érintőlegesen – említés nélkül hagyni. Az egyik Kossuth 1851 áprilisában eredetileg francia nyelven megfogalmazott (1851 novemberében angolul is megjelent) alkotmánytervezete (IV. 10.), melyet 1859 áprilisában, tehát közvetlenül a francia–osztrák-piemonti háború előestéjén Londonban magyarra fordított és átdolgozott, majd az átdolgozott változatot francia közlés céljából eljuttatta Irányi Dánielnek. Néhány nap múlva töröltette a szövegből a francia politikát bíráló bekezdéseket; és töröltette, illetve új megfogalmazásokkal helyettesítette azokat a részeket, melyekről úgy ítélte meg: magyar részről túlzott engedményeket tartalmaznak. A gyűjtemény szövegkiadása példaértékű. A szerkesztő megkülönböztetett jelzésekkel közli Kossuth minden változtatását. De ennél sokkal fontosabb, amit Kossuth ír. Hosszan foglalkozik a nemzeti kérdés megoldásával. A gyűjtemény 402. oldalán például ezt olvashatjuk: „Ami Erdélyt illeti: *Erdély nem jó oly tekintetbe, mint Horvátország. Az sem nemzetiesség tekintetében nem egy compact külön nemzet, sem territorialis és historiai tekintetben nem külön társas ország, hanem Magyarország elszakasztott s 1848-ban közös akarattal újon egyesült része. Erdélyi nemzetiesség nem létezik. Itt tehát nem arról lehet szó, hogy az erdélyi nemzetiességnek (mely nem létezik) Magyarország ellenében biztosítást keressünk, hanem hogy az Erdélyben lakozó nemzetiességek egymás irányában magokat biztosítva érezzék.*” És így tovább.

A másik nagy jelentőségű szöveg Marco Antonio Canini olasz újságíró lejegyzésében maradt ránk: Kossuth elképzelése a dunai népek konföderációjáról (IV. 18.). Canini feljegyezte Kossuthal folytatott beszélgetésének lényegét. A volt kormányzó a szöveget kézjegyével látta el. Ezt az írást tette közzé Kossuth nevében Helfly Ignác szerkesztő olasz nyelven 1862. május 18-án. Ami Kossuth sorsában számomra megrendítő: a változás, melyen áthalad. Ez külön vizsgálat tárgya lehetne: hogyan alakult Kossuth szemlélete az idők során.

Miközben lappang a Deák–Kossuth-dráma, 1859-ig Alexander Bach a belügyminiszter.

A rendszert dokumentáló iratok érzékeltetik, hogyan működött Alexander Bach báró rendszere a központi rendelektől a szeleesebb közönséget naponta érintő részletekig. E tekintetben a SZÍNHÁZI RENDTARTÁS (IV. 3. a/b) és az úgynevezett SAJTÓRENDTARTÁS (IV. 5.) jól szemlélteti a korszak uralkodó szellemiségét.

A kiegyezés után szembetűnő a változás. Tudjuk: óriási volt a gazdasági fellendülés. A szövegek (V.) mégis – legalábbis számomra – a hirtelen *áttekinthetellenné* váló világot dokumentálják. Törvények, pártok, civil szervezetek programjai, felhívásai. Mintha valami eltűnt volna, ami korábban az egész folyamatot áttekinthető irányba vezetete. Talán a nagy egyéniségek, meghatározó politikai lánghelmék tűntek el: meghaltak, vagy szerepük korlátozódott, vagy a hangzavarban szavukat is alig hallani. A TANKÖNYV fejezetei is tükrözik e változást. A IX. fejezet átfogó képet ad Piaci hullámzások és gazdasági növekedés (Kövér György) címen az 1849 utáni gazdasági fejlődésről 1914-ig, majd a X. és XI. fejezet 36 oldalon tárgyalja a Dualizmus rendszerének kiépülését és konszolidált időszakát (1867–1890) (Csorba László) és a Dualista monarchia külpolitikáját (Gergely András). Ezt egy szociológiai áttekintés követi, a TANKÖNYV XII. (Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán) és XIII. (Dobszay Tamás) fejezete. Tárgya: átfogó keresztmetszet a XIX. század második felének társadalmáról és Magyarország kulturális életéről a dualizmus idején. Tárgyalja a népesség etnikai megoszlását, a felekezeti és vallási életet, az urbanizációt, a városi munkások és mezőgazdasági bérmunkások életét, a polgárosodás hiányosságait és eredményeit; a kulturális élet területeit. E fejezetek jól példázzák, milyen módon válik árnyalttá egy-egy írás, ha a tartalom módosulása megköveteli. A régi szöveggyűjteményben az 1867 és 1890 közötti időszakot 106, az újban 174 oldalnyi szöveg reprezentálja.

Még nagyobb a terjedelme az utolsó, VI. szövegegységnek: 219 oldal (141 oldallal több, mint a régi szöveggyűjtemény idevonatkozó része). Az egész szöveg egység nagy kérdése: milyen törekvések, viták, perlekedések, elintézetlen és megoldatlan ügyek vezettek az első világháborúhoz – s hogyan néz ki mindez innen, a Magyar Királyság szémszögéből. Itt az első szöveg, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890. december 7-i elvi nyilatkozata

nyomban meglepetést okozott (VI. 1.). Mintha elvek, elméletek ütköznének, osztályok, rétegek, csoportok érdekei csapnának össze. Változik a világ.

Erről a nagy terjedelmű szöveganyagról az a történelmietlen benyomásom, hogy a háború a lelkekben már jóval kirobbanása előtt tombolt. Ez leginkább a nemzetiiségi kérdéssel kapcsolatban látható. A millenniumi ünnepek, törvények, rendeletek ugyanis kiélezték a lappangó ellentéteket. Ősbűn van a mélyben: a származás szerinti megkülönböztetés. Teheti magyar vagy nem magyar – mindegy. Ezt igazolja például a MILLENNIUM MEGÜNNEPLÉSE címszó alatt publikált három dokumentum (VI. 15. a/b/c), ezt a Román Nemzeti Párt 1905. évi választási programja és felhívása (VI. 24.). A kor súlyos problémáit Jászi Oszkár is megfogalmazza. Az ÚJ MAGYARORSZÁG FELÉ (VI. 31.) című szorongató, ma is aktuális cikkének részlete (1907. január) szerepel a válogatásban. Szomorú tény, hogy míg a reformkor idején a nemesség liberális szárnya világos érvekkel, célokkal igyekezett átalakítani a magyar társadalmat – megvalósította a jobbágyok felszabadítását, és a társadalmi egyenlőtlenségek oldására törekedett –, ez az irányultság a kiegyezés után, főképp a század utolsó időszakában megváltozott. Az érdekek új formában, kegyetlenebbül törtek elő. A nemzeti érzés, mely egykor a haladás előmozdítója volt, a század végnapjaira eltorzult, elsötétedett, a kirekesztés eszközzé és a haladás kerékkötőjévé vált. Ami az idők során megoldatlanul torlódott fel a lelkekben, ott van, ott jajong, ott kiált a szavak mélyén.

A hat szövegegység együtt olyan, mint egy hattételes, hatalmas zenemű. Világos tónussal kezdődik, fel-felzeng egy határozottan derűs, reményteli téma, de a század második fele fokozatosan elsötétedik, s végül káoszba és ijesztő hangzavarba fullad.

Végére érven az áttekintésnek, igazi meglepetés ért: rájöttem, hogy az erőfeszítés, történelmi tények felülvizsgálata tökéletesen reménytelen, végső soron felesleges vállalkozás. Rossz irányba indultam. Tévedés úgy tekinteni a történelemre, mint amiről ha részletesebben tájékozódunk, több apró tényt vadászunk össze – többet is fogunk belőle látni. Mintha volna egy tőlem független történelem valahol a láthatatlanságban, akárhol, amelyhez mér-

ni kellene, amelyet ismereteim számomra feltárnak. Ebben az esetben történelmi tudásunk lényege gyűjtőmunka, mely kimerül a történekek részletezésében és további részletezésében, apró mozaikokra tördelésében, egy tőlünk független eseménysor lehetőség szerint pillanatokra szabdalt, precíz leképzésében, „objektív” felgöngyölítésében és elmondásában. Ennek következtében semmilyen történelem nem lenne elégséges, mert minden történelmi tény, korszak is tovább részletezhető. Ha ez lenne a történelem iránya – bizony, megnézhetnénk magunkat! Ennek ugyanis soha nem lehetne a végére érni. Igaz, nem is volna semmi értelme. Semmi nem változna. A színt, az ember, aki a kutatás kérdéseit felvetné, mindenkor ugyanazt képviselné. Nem beszélve arról, hogy ki volna, aki a történelmi tények valóság tartalmát jóváhagyná? Neki ugyanis mindenkinél többet kellene tudnia. Nekem viszont azt kellene tudnom, hogy hol ez a fórum. Nagyon is ismerős ez! A természettudományból ismerős. Minél több fogalommal mondom el, ami valójában egy – mely egyről épp ezért semmit sem tudok *tapasztalatként* –, annál inkább a tudományosság látszatát keltetem. De, mondjuk, a biológia tekintetében: képesek vagyunk *életet* látni? Tapasztalni? Egyben látni egy élő szervezetet, úgy, amint létezik? Működésében? El se tudjuk viselni! (Hiszen épp ez a probléma!) A figyelmünk nem tud olyan mélyen hallgatni. Állandóan fogalmakat aggatunk a látott, tőlünk függetlennek tudott világra. Fogalmi gondolkodásunk nem tud hallgatni olyan mélyen, hogy maga a világ – ami tudati tapasztalás, észre sem veszem! – „meg tudjon szólalni”. A szétszedés, részletezés, még több erre-arra cincálás szokása végső soron az, amivel helyettesítjük a tapasztalást. Ez az intellektualitás az, ami végső soron mindig csak a múltat vizsgálja, mert épp az a természete, hogy mindig lemarad a jelenről, a jelen tapasztalásáról. Fordítva kellene a dolgoknak történniük. Nem szétszedni – összeolvasni kéne, nem részletezni – elhagyni a részleteket. Történelem tőlem függetlenül – nincs. A részletek arra szolgálnak, hogy elhagyván őket, az ember megteremtse azt az egyet, amelyből a történelem jelei születnek.

Sokféle szintű szöveg létezik. Élni az segít, amit értek. Értem, hogy világos, vagy értem, hogy

sötét. Maga a szöveg: jel. Amit hozzá kell teremteni: jelentés. A történelem kutatója is ezt teszi. A szövegekben rejlő algoritmust kell felfedezni. Minden szöveg a teljes embert reprezentálja. Aki olvassa, ugyanis teljes ember. Én vagyok. És mindig az aktuális én. A megoldás – „értem!” – érzés, nem csupán a fej szintjén van. Az intellektuális magyarázat csak az egyik lehetséges szint. De van olyan szöveg, melyhez emeletet kell járni.

A dokumentum, amiről most írok, e gyűjteményben nem szerepel, de az én XIX. századi szövegválogatásomban ott lenne. Nem az információk szintjét érinti.

Amikor annak idején Széchenyivel kezdem foglalkozni, feltűnt egy igen szemléletes naplójegyzet: „Érzem, hogy a szellemvilággal szoros kapcsolatban vagyok. Az ördög ez, vagy a jó szellem, nem tudom. Ha az első – [– – –], ha a második, akkor Magyarország nemzet lesz!” (NAPLÓ, 1826. február 19.) A szögletes zárójelbe tett három vonal Tasner Antal tevékenységét jelzi, aki a napló általa problematikusnak ítélt szövegeit – a gróf végakarátának megfelelően – olvashatatlaná tette. Értelmezésem szerint e szövegrész kellemetlen megjegyzést tartalmazhatott a nemzetre vagy magára Széchenyi Istvánra, ezért húzta át fekete tintával a jó titkár. Ám a mondat második fele Széchenyi bizalmát jelzi a teremtő erőkből, melyek cselekvésre ösztönzik őt.

Egy arisztokrata arra jön rá, hogy ha a tulajdonában lévő felesleget kis kamattal, kis időre másokra bízva, akik nem hevertetik, addig heverő szellemi tőkékünk aktivizálásával felhasználják – mindenki jobban jár. Jobban az arisztokrata, mert pénze nem veszt értékéből, még ha alacsony kamatra adja, akkor sem, jobban jár az új tulajdonos is, hisz szellemi tőkéjét nem heverteti, „kamatoztatja”, és jobban jár legfőképp az egész társadalom, mert a kölcsönadott pénz mindkét felet a további együttműködésre ösztönzi, melytől az egész közösség gazdagodik. Ez a felismerés hozza létre az országot, „mely nem volt, hanem lesz”. Ebből születik a jobbágyfelszabadítás szükségességének felismerése, ebből az egész fejlődés hitelalapú, kapitalista útja. (Ez nem azonos azzal, amikor a jobbágyfelszabadítást mint rendelkezést bevezetik, vagy amikor a hitelintézetek működését szabályozzák. Mi azoknak a helyzetében

vagyunk, akik ezt a felismerést nem értik, csak „elszenvedik”. A jobbágyok felszabadítását célzó rendelkezést viszont bevezették. Jel lett a jelentésből. Addig jel [és értelmetlenség] is marad [számunkra], amíg a jelentés szintjén meg nem értjük – ahogyan eredetileg Széchenyi megértette.)

„...a Hitel híját tartom azon oknak: hogy a magyar birtokos szegényebb, mint birtokához képest lennie kellene, s magát nem bírja oly jól, mint körülményi engednék; hogy mezeit a jó gazda nem viheti a lehető legmagasb virágzásra; s végre hogy Magyarországának kereskedése nincs. S így a Hitelt, Cambio – mercantile Just – váltó-kereskedési törvényt – gondolom s hiszem azon talpkőnek, melyen földművelési s kereskedési gyarapodásunk, egy szóval utóbbi felemelkedésünk s boldogulásunk alapulhat. Ezen Hitelnél pedig még mélyebben fekszik: a Hitel tágosb értelemben. Tudniillik: »hinni és hitetni egymásnak«. A Hit azon lánc, mellyel az emberiség össze van kapcsolva a Mindenhatóval; a szó szentsége köti az uralkodót elválatlanul hív jobbágyihoz, s ezek tántoríthatlan hívsége alkotja a trónus rendíthetetlen erejét. Az igaz szó kútfeje a házassági boldogság, valódi becsület s cselekvények egyenességének s így minden szerencsének.” (Széchenyi István: HITEL.)

Ez a felismerés felszabadítja Széchenyit. Önzetlenné teszi. Értelmet ad az életének. Szó szerint. Képes ugyanis másokért cselekedni. Könnyű bármiről lemondania, mert világosan érti, mi jó. Megszabadító intuíció ez. Akiben megszületik, bizalmat szavaz a másiknak, „hitelt” ad neki – miközben önmagában egy magasabb rendű bizalom (hitel) és biztonság ébred. „Hinni és hitetni egymásnak” – Széchenyi egész társadalomformáló tevékenységét ez indítja el. Önzetlen, értésből fakadó, örömteli felismerés. Ez az akarat ösztönzi. Teremtő akaratnak mondanám. Szelfidnek. Kiold a szokottból. (Széchenyi sem tudott mindig ilyen értelemben cselekedni. Azaz: a kérdést nem lehet egyszer s mindenkorra elintézni. 1838-ban például nem Széchenyi, Wesselényi Miklós báró mentette az árvízről sújtott Pesten az embekeket. Volt is lelki furdalása a grófnak. Ez is jelzi: meghatározó felismerései más síkra emelték Széchenyi Istvánt. De mindig nem tudott ugyanezen a szinten élni.) Ha ez a teremtő akarat nem működik, az elválasztottság, a múlt rögzül. Az ember például nekimegy a „gonosz”

világnak, harcol ellene, megsebzí magát, és nem veszi észre, hogy a maga gonoszágát látja mintegy tükörben. A „gonoszág” erősödik. Oldás helyett megmerevedés, megszabadulás helyett rabság lesz belőle. Történelmi folyamatokban ez a gyanakvás és hitetlenség politikája, azé, aki nem ad „hitelt”, aki nem bízik másban, igaz, önmagában sem. „Szabályozza” hát a „világot”. „Központosítja.” Átalakítja olyannak, amilyennek ő szeretné. Hogy mindenki rá hasonlítson. Nem tud mást – más embert – elképzelni. Mindezzel azt akartam szemléltetni, hogy amikor a reformkor hajnalán Széchenyi felismeri ezt a történelmi realitást, maga is átváltozik. Ennek a felismerésnek rendeli alá egész életét. Az *értelemért* – értelmes életért – ez nem is olyan nagy áldozat.

Néhány általános törekvéstről kell még szót ejtenem, mely a gyűjtemény egészére jellemző. A szerkesztő érdeklődése nyilván – nagyon helyesen! – korunk politikai problémáit is jelzi, hiszen a választott szövegek különös érzékenységgel szemléltetik például Erdély és a Magyar Királyság kapcsolatát, az országban élő nemzetiségek helyzetét – ez talán a térség legexponáltabb kérdése, melynek megoldása napjainkban is aktuális –, és megkülönböztetett figyelem kíséri a zsidóságot érintő rendelkezéseket. Több felvilágosult vagy részben felvilágosult rendelet mellett (II. 9.; III. 21.; IV. 30.; V. 10.; VI. 13.a) – a zsidó vallás csak 1895-ben lett „bevett”, tehát elfogadott vallás – a gyűjtemény V. részének 44. dokumentumaként megtalálhatjuk az Országos Antiszemita Párt 1883. október 10-i programját is. Elég csak az elejét olvasnunk:

„Az Országos Antisemita Párt pártszövetkezeti (koalicionális) alapon megalakulván, céljait, amelyekre törekszik, a következőkben tüzi ki:

1. A zsidóhatalom megtörése és a zsidó befolyás elleni súlyozása a politikai, társadalmi, közgazdasági téren, nevezetesen a sajtó, a pénz- és hitelügy, a kereskedelem- s közlekedésügy, az ipar s a földbirtokviszonyok terén.”

Az 1849. március 4-én kelt, sokat kárhoztartott, igaz, életbe soha nem léptetett olmtüzi alkotmányban ez áll:

„III. fejezet. A birodalmi polgárjogról – 27. §. Minden ausztriai birodalmi polgárok törvény előtt egyenlők, s egyenlő személyes bíróság előtt állnak.”

A szövegközléseket bőséges lábjegyzetek magyarázzák, értelmezik. A dokumentumok elé Pajkossy Gábor rövid ismertetőket, tájékoztatót írt. Mind a 284 elé! E rövidebb-hosszabb összefoglalók ismertetik a szövegek történetét, tájékoztatnak az adott dokumentummal foglalkozó könyvekről, tanulmányokról. E tekintés ismét a nyitottságot sugallja, további kutatásra, továbbgondolásra ösztönöz.

Ilyen értelemben jó lenne, ha születnének másutt is tankönyvek, ha egy-egy egyetemi vagy főiskolai kollektíva maga alkotná meg, amiből tanít. Hiszen minél többarcú az oktatás, annál önállóbb, szabadabb az ember, aki műveli. Tudomásom szerint vannak az ELTE kollektívájától eltérő könyvek is. Ilyen például Veliky János: POLGÁROSODÁS ÉS SZABADSÁG (Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999) – Gergely András szíves tájékoztatása szerint a debreceni egyetemen használják.

A szövegkiadás néhány gondjáról: Pajkossy Gábor előszavában jelzi, hogy „A szövegek közlése során általában a mai helyesírás szabályait alkalmaztuk, megőriztük azonban a maitól eltérő szóalakokat és 1890-ig általában a latin eredetű szavak régebbi írásmódját.” Elfogadom. De olvasván például Kossuth 1848. március 3-i pozsonyi beszédét, a következő régiesen írott szavakat találok a 220. oldalon: *dynastia*, *bureaucratiák*, *dynastiájokért*, *politikájáért*, *absolut*, *respectálása*, *bureau*, *bayonette*; a következő oldalon: *paralisálta* stb. Régies latin kifejezések? Francia szavak? Magyarosított latin-francia kifejezések? A szövegközlés módja megakasztja az olvasást. Ráadásul mindez szóban hangzott el: országgyűlési beszéd! Kevésbé érdekes, hogy a szöveg annak lejegyzett változata. Jobb lett volna e nyelvünkbe ma már beépült, egykor idegen szavakat a mai helyesírással írni – nem mond többet a régies közlés. Mint ahogy nem mond többet az sem, ha az (1848) áprilisi törvények egyikében „*ministerek*”-nek írjuk a minisztereket (228. o.), vagy Pest vármegye 1847. szeptember 4-i, országgyűlési követeinek írt utasításában „*austriai ház*”-nak az ausztriai házat (208. o.). Az archaikus jelleg szeretete indokolja talán a szövegek ily módon való közlését, bár az idegen nyelvből fordított frásoknál, ahol ez nincs, nem érzem az archaizálás hiányát.

Ilyen különlegesen nagy terjedelmű szöveganyagnál szinte természetes, hogy jócskán ta-

lálunk sajtóhibát. Itt is van, persze. Egyet jellemeznék meg külön, mert ez már a NEMZETI ÚJJÁSZÜLETÉS című könyvben (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002) is fellelhető: a gyűjtemény 222. oldalának utolsó két sorában a mondat befejező része helyesen: „*s melyeknek súlyát a legújabb külső események előreláthatatlan fejleményei sokszerűen növelhetik.*” (Kiemelés tőlem. F. E.)

Jó ez a gyűjtemény?

Nem biztos, hogy ez a jó kérdés, amelyet fel kell tennünk. A történelem tényeit ugyanis nem egy nagy regényíró szervezte egységbe. Naivitás lenne tehát számon kérni – mondjuk – egy regény szerkezetét. Ugyanakkor mégis az egészből kell kiindulni – a Föld e térségén adott történelmi korban honnan hová jutottak az emberek. Jó szöveggyűjtemény az, amely ezt szemlélteti. Ha azt mondjuk: azt kell bemutatni, ami az adott korszakban történt, talán tények halmazára gondolunk, és nem a történet érdemi részére. Hiszen értelmezzük a történeteket, nem tehetünk mást. A szövegek válogatójának pontosan kell ítélni, mi fontos, mi nem; két azonos értelmű dokumentum közül melyik szemléletesebb, melyik hordoz több értékelhető momentumot az egész történes szempontjából. Ez sok lemondást, fegyelmet igényel. Ez a gyűjtemény szerkesztőjének XIX. százada, miként ezt már korábban is hangsúlyoztam. Személyes tanúskodás kell hozzá, az objektív láttatás fegyelmezett igényével. Lehet talán történelmi tény, amit el lehetne mondani másképp, más csoportosításban, más szövegekkel, de ez nem számít. Nem *kizárólagos* szöveggyűjtemény ez – és *nem is akar az lenni*.

A feltett kérdés megválaszolására nem lehetek elég felkészült. Többet kellene tudnom a század történelméről – többet, mint a tankönyv írói együtt és külön, többet, mint a szöveggyűjtemény szerkesztője –, többet kellene ismernem a század *itt nem közölt* dokumentumaiból is. És noha tudok több olyan szövegről, mely ismereteim szerint figyelmet érdemlő, jellemzi a korszakot, fontos, de kimaradt a válogatásból – pontosan kellene értenem e szövegek kimaradásának okát, s hogy miért kerültek a gyűjteménybe mások. (Természetesen vannak sejtéseim, de az itt nem elég.) Mindezen felül birtokában kellennem a szerkesztett anyag belső összefüggéseinek, rendel-

kezni kellene évek pedagógiai gyakorlataival, tapasztalatokkal, melyeknek birtokában nem vagyok. Egy olvasó mondja el tehát véleményét, aki különben irodalommal foglalkozik, de ideje jelentős részét tölti történettudományt is érintő szövegekkel, ezen belül különös elkötelezettséggel tanulmányozza Széchenyi István életművét.

Ennek előrebocsátásával mondom: ez egy nagyon jó gyűjtemény. De van egy titka: önmagában nincs. Csak azzal együtt, aki olvassa. Mint írtam már fentebb: a szövegválogatás önmagában – csak jel. A jelentését meg kell fejteni, hozzá kell teremteni. Ezerféle olvasata lehetséges. És soha nem lehetünk vele készen, mert aki olvassa – jó esetben –, az változik.

Mire való e gyűjtemény? A válogatás egy tankönyv szövegét szemlélteti, de a tankönyvírók maguk is e szövegek alapján alkották meg véleményüket a század történelmi folyamatairól. Most a dokumentumgyűjtemény megléte más megközelítési módot is lehetővé tesz: kiindulhatunk a dokumentumokból.

A világnak ezen a táján, melyet ma Magyar Köztársaságnak, akkor Magyar Királyságnak neveztek – ez persze csak többé-kevésbé igaz, hiszen az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés nyomán (közel két évvel az általunk tárgyalt történelmi korszakot követően) az az ország jelentős hányadát elvesztette –, régóta élnek magyarok és más nyelveket (is) beszélők, geopolitikailag meghatározott helyzetben, más népektől, államoktól körülveve. (Az idők során ezek az államok is alakultak-alakulnak, változtak-változnak a maguk igénye vagy a környezetük diktálta kényszerek következtében.) Akik itt élnek, időről időre hasonló problémákkal kénytelenek szembenézni. E problémák kicsit mindig módosulnak ugyan, de számos tekintetben állandók. Minden korszak megteszi a maga kísérletét e számos elemében ismétlődő, ám mégis folyton módosuló, alakuló, változó helyzet megoldására. Rosszul mondom: minden korban *egyének* tesznek kísérletet egy-egy történelmi probléma megoldására. A megoldások mindenkor folyamatba illeszkednek. Hatásukat tekintve nem lezártak, mindig újra átértékeli őket – jóváhagyja vagy módosítja – egy következő nemzedék.

Ha abból indulunk ki, hogy korunk milyen problémákat vet fel politikai és társadalmi té-

ren, és hogy ezeknek a problémáknak van-e közük a XIX. századi magyar történelem itt tárgyalt 124 évéhez – döbbenetes a felismerés: szinte minden probléma, amelyet korunk felvet, ott lappang vagy épp ott kiált a történelmi szövegek e múzeumában. És alighanem ez a legfontosabb üzenete ennek a gyűjteménynek: látni kellene tanulni általa. Fel sem sorolható a témák sokasága, melyeket e válogatás dokumentál, melyek újra és újra megjelennek a magyar történelem színpadán, mert nincsenek megoldva. Már vagy még. Állam és egyház viszonya, alkotmány, a parlament működése, a nemzetiségi kérdés, munkások és kizsákmányolás, tulajdonviszonyok, uralkodás és demokrácia, a földbirtokok problémája, állami és magántulajdon egyáltalán. Oktatás, színház, kultúra, vallás, a felekezetek jogállásának problematikája, nők jogai, szakszervezetek és érdekképviseletek, külpolitika: helyünk Európában – barátaink és ellenségeink, Erdély és Magyarország, Erdély egyáltalán, erdélyi magyarok és románok, a Felvidék, antiszemitizmus és zsidóság, keresztények: reformátusok és katolikusok... És így tovább.

Korunk politikai, társadalmi történései a problémák továbbélését és megoldatlanságát igazolják. Helyzetek ismétlődnek, problémák is. Jóllehet új és más a szövetségi rendszer, melynek Magyarország ma része, más a társadalom rétegzettsége, de feszültségei hasonlóak; más a mai Erdély és a mai Magyarország, de a probléma megoldatlansága ma is él; más az egyházak helyzete, de problémájuk a múltból ismerős, az antiszemitizmusról és a zsidóságról ne is beszéljünk. Történelem – önmagában nincs. Emberek csinálják. Egy-egy helyzetet a múltban ugyanúgy emberek próbáltak megoldani, mint ma; végső soron a megoldatlanságok útvesztőjében fel kellene ismerni: a megoldás nem lehet más, mint hogy aki az egész történelmi folyamatot továbbteremtí – *megváltozzék*. Az volna az igazi történelem, az lenne az igazi történelem.

Napjaink feszültségei intő jelek. Látni kellene tanulni. Majd: látni tanítani. Hogy sikerüljön eligazodni a kor és a történelem útvesztőiben. Hogy ne ismétlődjenek a múlt rémségei.

Rousseau írja: „*Tegyétek növendéketeket figyelmessé a természet jelenségei iránt, s akkor csakhamar kíváncsvá [kiemelés tőlem – F. E.] fogjátok*

tenni! Mialatt azonban tápláljátok kíváncsiságát, soha ne siessetek kielégíteni! Adjátok keze ügyébe a kérdéseket, és hagyjátok, hadd oldja meg ő maga! Ne azért tegyen szert tudásra, mert ti megmondjátok neki, hanem azért, mert magától megértette: ne tanulja a tudományt, hanem találja fel. Ha csak egyszer is tekintéllyel helyettesítitek a gondolatot elméjében, nem fog többé gondolkodni, mások véleményének játékszerévé válik mindörökké.” (Kiemelés tőlem – F. E.) (Jean-Jacques Rousseau: EMIL VAGY A NEVELÉSRŐL. Tankönyvkiadó, 1978. 138–139. o.)

Egyetlen üdvözítő tanítási mód nincs. Most hozzáférhetők a XIX. századi magyar történelem dokumentumai. Meg kellene beszélni őket. Kísérletképpen akár, szemináriumokon. Feltenni a kérdést: mit jelentenek. Követni törekvéseiket, kimutatni tévedéseiket, szemléltetni egy-egy bennük megnyilatkozó gondolat következményeit.

Az ember természetéből fakad, hogy ha nem tanítjuk meg rá, hogy *eleve tudhatja*, mi világos, mi sötét, ha nem tudatosítjuk benne, hogy van érzékszerve a tájékozódáshoz, mely pontos ítélethez vezet, nem egyszerűen „megvezetjük”, vagy „bocsánatos bűnként” aprócska félreértést ültetünk fejecskéjébe, amit majd egyszer korrigál. *Elvesszük tőle* a képességet, melyet élete minden pillanatában használnia kellene. Szabadságát, intuitív tehetségét veszszük el. Le fog szokni a gondolkodásról – hajlama van rá! –, idomított lesz, mozgatatott, akit bábként lehet majd irányítani. Azt fogja mondani, amit a főnöke. Vagy amit előírnak neki. De mivel ember, a világosság és értelem lényé, ez a kis torzulás nem szelíd tévedésekhez, gyűlölethez és gonoszsághoz vezet. Ha ehhez hozzájárul – végső soron ez nem történhetik meg saját beleegyezése nélkül –, másoktól is saját hazugságait fogja számon kérni, sőt megkövetelni. Diktatúrák, parancsuralmi rendszerek mechanizmusa ez. Elég elvenni az embertől a látást, a világos ítéletalkotást, elég elhárítani róla a megismerés felelősségét – a hazugság szolgálatába fog állni, hisz érdekét fogja sérteni, ha valaki értelemre, világosságra, tapasztalatra, belátásra, meggyőződésre, érvekre hivatkozik. Ahhoz valódi gondolkodás kell, mely számíthatatlan és élő.

A tudományt illetően ez a tét.

Lehet választani.

Fenyő Ervin

A LEHETETLEN TANÚSÁGTÉTEL

Ruth Klüger: *weiter leben, Eine Jugend*
Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2003¹¹,
283 oldal

Az „epilógus” című zárófejezetben Ruth Klüger elmagyarazza, milyen történés indította arra, hogy ezt a könyvet megírja. Lakonikusan összefoglalom az előzményeket (vagyis tulajdonképpen azt, amit a könyv elbeszél, eddig a történeliség). 1931-ben született Bécsben, zsidó családban. Végigélte először kisgyerekként a kitzaszittatást, ahol egy idő után ő maga is felismerte már, hogy minden aprólékos rendelet, például az, hogy nem volt szabad a villamoson leülnie, a Halált készíti elő, idézem a könyv legelső mondatát: „A halál és nem a szex volt a titok, amit a felnőttek eltusoltak, amiről szerettem volna többet hallani.” 1942-ben deportálták, körülbelül másfél évig élt először Theresienstadtban (aki elolvasta, hogyan teltek ott a napjai a tízszeres-hússzoros túlsúlyfolságban, örökös éhségben, örökös betegségben és örökös halálban, soha többé nem lesz képes azt kimondani, hogy Theresienstadt „elviselhetőbb” volt, mint a többi tábor – pedig ez az állítás igaz, de persze csak annak a rejtett mondatnak az értelmében igaz, hogy ott nem voltak gázkamrák, nem gyilkolták le halálinjekciókkal a deportáltakat, és nem terelték őket kényszermunkára); aztán, miként a theresienstadti deportáltak legtöbbször, továbbküldték, őt Auschwitz-Birkenauba (ez a poétikusan „Körtefa-lapálnak” nevezett részleg volt az, ahová a hamar halálra szántakat gyűjtötték össze); aztán, amikor egy éppen jól végződő „kiválasztás” eredményeképpen (a megmentő szavak és annak a szájából, aki meg akarja menteni: bár kicsi, „de a combja izmos, fog tudni dolgozni”) mégis kényszermunkát kellett, illetve volt szabad végeznie, melléktáborba került (az elbeszélésben nyomatékosan állítja, hogy a női táborokban, női felügyelővel legtöbbször mégis kisebb kegyetlenség uralkodott); mígnem a felbomló világban az anyjával, akivel mindig együtt maradt, megszökött, és mindketten, sőt a táborban megismert valamiféle fogadott nővérével együtt mindhárman – néha a regényesség határát súroló szerencsés fordulatok segítségével – túléltek (ám vérbeli féltestvérét, il-

letve kettőjük apját már 1939-ben szem elől vesztette, és utána már csak az elpusztításuk nyomait próbálhatta megkeresni Párizsban és Rigában). 1948-ban kivándoroltak Amerikába, ott mindenféle nehézség után, mégis elég hamar egyetemet végzett, majd jelentékeny karriert futott be, Princetonban és (a szintén nagyon magasan jegyzett) irvine-i egyetemen volt germanisztikaprofesszor. Természetesen sok mindent írt is, többek között fontos cikkeket a zsidó figurák szerepéről Lessing, Thomas Mann és mások műveiben, aránylag hamar publikált feminista irányultságú elemzéseket is, továbbá persze nagyon sok hagyományos tárgyú értekezést, és egy ideig ő szerkesztette Amerika három jelentékeny germanista folyóiratának az egyikét.

Emlékeit, élettörténetét azonban nem írta meg – mígnem 1988. november 4-én egy az *action gratuite* határán, provokált baleset érte, amibe majdnem belehalt. Akkoriban már hónapok óta Göttingenben élt, egy amerikai-német csereprogram jegyében, aznap este színházba akart menni egyik tanítványával, néhány nap múlva, a Kristallnacht, a hitleri pogrom évfordulóján pedig előadásat kellett volna tartania a Keresztény–Zsidó Társaságban. De nem tartotta meg az előadását, illetve körülbelül egy évvel később tartotta meg (igaz, miként nem kevés malíciával hozzáfűzi, a dátum közben a német újraegyesítés ünnepévé funkcionáltatott át); és azért nem tartotta meg, mert amikor egy sarkon állva várta a tanítványát, egy biciklista, aki már egy ideje nyílegyenesen feléje hajtott, nyilvánvalóan, hogy jól megjessze az öregasszonyt (az ő szóhasználatára szerint azt kellene írnom, „az öreg tyúkot”), végül rosszul fordította el a kormányt, és teljes sebességgel elgázolta. A történet tökéletes brutálitásával és idiotizmusával persze elrémisztő, de hát végül mégse lett fatális kimenetele, mert a sebész jó ihlettel nem operálta meg, és a már majdnem hatvanéves asszonyt sok hónap után ugyan, de felépült a koponyatörésből, agyvérzésből, bénulásból, sokféle más törésből és belső sérülésből. Az egyik orvos utólag azt mondta, senkit sem látott még, aki ennyire kapaszkodott az életbe. Ebben az értelemben kétségkívül még egyszer megerősítettett sorsának alapmondata vagy legalábbis egyik alapmondata: mert a táborokat csak az élte túl, aki valószínűtlenül ragaszkodott az élethez, és akinek valószínűtlen szerencséje is volt. (Az el-

képzelt legvégletesebb igazolásként: amikor Birkenaubába kerültek, az anya azt javasolta lányának, hogy menjenek neki együtt a villanydrótnak; de elfogadta lánya elrémült visszautasítását, attól kezdve tökéletesen megértette az egyetlen lehetséges túlélési stratégiát, majd minden racionális esélyt megcsúfoló fordulatokon át megmentette mindkettőjük, illetve mindhármasuk életét.) Azt hiszem, Ruth Klüger nem tiltakozna az ellen, hogy a saját leírásaiból ezt az alapondatot is leszűrjem, de ő mindenesetre, egy író-olvasó találkozáson, inkább azt mondta saját magáról, hogy „*zülált és türelmetlen*”; mint ahogy a könyv is abból a tapasztalatból született, aminek ez az alapondat valójában csak a visszája: azt beszéli el, hogyan lett egész létének az üldöztetés a megváltoztathatatlan, alapvető tapasztalata. (Talán maga sem veszi észre, de az olvasó igen, mennyire hasonló jelleggel írja le a saját teste iránt érzett undorát, amikor azt beszéli el, hogyan töltöttek el egy éjszakát egy magtárban, ahová az SS betelerelte a foglyokat, és azt, hogyan ébredt fel a kórházi ágyon.) A személyiség, aki e szöveget leírja, nem is keresi, hogy behízelt-e legyen: a felejtés, a megbékélés ellenében Hofmannsthal (az örületig megszálott) Elektrájának a szavait idézi, „*nem vagyok barom, nem tudok felejteni*”, és amikor egy szép-lelkű göttingeni doktorandusz csodálkozik rajta, hogy egy (történetesen magyar) túlélő milyen gyűlölettel beszél az arabokról, azt feleli, hogy „*Auschwitz nem valamiféle emberiséget és toleranciát oktató*”, „*és még kevésbé valamiféle erkölcsi megvilágosodásra vezető intézmény volt*”; de még azoknak sem tud megbocsátani az emlékeiben, akik szándéktalanul okoztak neki fájdalmat, mint például egy érzéketlenül kérdező pszichoanalitikusnak és mindenekfelett a bármiféle kommunikációra alkalmatlan, az egész világot, őt is örökké manipulálni akaró anyjának; és még tovább: nem tud annyira, a szó szoros értelmében metszően okos lenni, hogy semmi esetre sem racionális komplexusok ne befolyásolják a mai napig gondolkodásának egy részét – de visszautasíthatatlanul meggyőző. Az eseményeket többé-kevésbé kronológiai rendben beszéli el, a szöveg alapszinten epikus önéletrírás, amelynek minden egyes epizódja fájdalmas és elrémisztő, de mint szöveg, mint történet folyamatosan és jól olvastatja magát: a család-történet eseményeitől és a bécsi mindennapok leírásától a theresienstadi

majdnem két éven át, amikor végre olyanokkal volt együtt, akik közül senki nem volt az ellen-sége, és a normális élet valamiféle nyomorúságos torzképében valamennyire szocializálódott is, beszélgetett, megszűntek a tikkjei („*valamilyen formában szerettem Theresienstadtot*”, de persze: „*gyűlöltem Theresienstadtot, egy mocsár, egy trággyadomb, ahol az ember nem tudta kinyújtani a kezét anélkül, hogy bele ne ütközött volna valakibe*”), a néha valósággal pikareszk fordulatokig, amelyek során a szökevényeknek sikerült a felszabadulást megélniük; és akit az amerikai élet érdekel, olvashat egyet és mászt arról, milyen pillanatokat kell megélnie valakinek a mind a két oldalról ugyancsak nehéz adaptáció éveiben. Mindenesetre Ruth Klüger egyáltalán nem kívánja a hajdani kislány és nagylány ilyen vagy olyan naivitását felidézni; hanem az első pillanattól kezdve annak az éntek, úgy mondanám, az érdes tudásával és érdes szenvedésével idézi fel a történeteket, és reflektál a történetekre, aki ezt az életet végletes erőfeszítéssel és szerencsével megmentette a maga számára, mindent összevetve feltétlenül sikeresen megélte, és most, egy abszurdan szörnyű esemény indíttatására, könyvből leírja. És metafizikus sem akar lenni, mindig, még Auschwitzban is írt és azóta is ír verseket, de nem azért, hogy kabbalisztikus magánmítoszt teremtsen, hanem hogy „*értelmet hordozó mondatokban*” rögzítse, ami történik vele (expressis verbis Celan lírája és Adorno diktuma ellenében); úgy akar elbeszélni, hogy minden mondata az értelmezés gesztusából íródik. De ezt a másik oldalról is le kell határolnunk: amit megélt, nagy távolságtartással, a felvilágosodás hagyományát idézően éles és világos prózában írja le, de nem racionalizálja. Egyszerűen azért nem, mert nem hisz abban, hogy a történeti fordulat és benne az ő sorsa racionálisan megmagyarázható volna. Hiszen egyszerűen a náci egyáltalán nem voltak barbárok, hanem valósággal babonásan hittek a tudományban; másrészt pedig a német történelemből, vagyis a Luthertől Bismarckig terjedő vonulatból, Hegellel, E. Th. A. Hoffmann-nal, Nietzschevel sehogy nem lehet levezetni, miért kellett egy tizenhárom éves lánynak síneket hordania, ahelyett hogy az iskolapadban ült volna. Vagyis amit leír és értelmez, végképp nem volt racionális, hanem az üldözés örületének a világa, ahol némelyek el is veszítették az eszüket (például az öregasszony, aki a marhavagon-

ban beleült Ruth Klüger anyjának az ölébe, és kiengedte a vizeletét), és amelyet talán azok viseltek a legjobban, akik eleve valamennyire örültek voltak. Jellegetes, hogy a német szerzők közül Kleist különösen sokat foglalkoztat. Közelebbi példával: azt hiszem, Mészöly, a PONTOS TÖRTÉNETEK szerzője sokra tartotta volna ezt a könyvet.

Ismétlem, a gázolás története, bármennyire szörnyűséges, önmagában nem lett volna fatális; csakhogy Ruth Klüger éppen annak élte meg: a sorsa fantazmagorikus beigazolódásának, és amikor visszatért Amerikába, nekiült, hogy megírja, amit megélt 1938-tól az epikus anyag szerint 1949–50-ig, de a lényege szerint a megírás napjáig, az első kiadás 1992-ben jelent meg. Idézem a pár sort, amelyben a gázolást és a gázolás utáni talán csak egy másodpercet felidéz, amikor még eszméletlenül volt – a verseket leszámítva (amelyek közül néhányat belemásol a szövegbe), ez a néhány sor a könyv egyetlen része, amit tulajdonképpen lírainak kellene mondanunk: „*a másodperc utolsó töredékében automatikusan balra ugrom, ő is balra fordul, ugyanabba az irányba, azt hiszem, üldöz, el akar gázolni, vakító kétségbeesés, fény a sötétben, a fémlámpa, mint a fényszóró a drótkerítés fölött, megpróbálok védeni magam, megpróbálok visszalökni, kinyújtom a karom, ütközés, Németország, egy pillanatig tartó összecsapás, alulmaradok a harcban, fém, megint Németország, mit keresek itt, miért jöttem vissza, nagyon messze voltam már*”.

„Mert a kínzás nem ereszt el többé a megkínzottat, soha, egész életében nem”, olvassuk a könyv legelső lapjain; egy helyütt pedig Ruth Klüger kicsit meglepő szenvedélyességgel (különösen tőle, aki nemigen hajlik a metafizikai eszmefuttatásokra) ír arról, hogy gyerekkorától, egész pontosan az üldözések kezdetétől maga vállalta a „Ruth” nevet (korábban első keresztnévén „Susanné”-nak szólították), és a BIBLIA ismeretében még inkább vállalja: mert a RUTH KÖNYVE nem a SZEXRŐL és a hatalomról szól (mint például az ESZTER KÖNYVE, amelyet interpretálnak a férfiak, ahogy akarnak), hanem arról, hogy egy nő „*a maga választotta hűség*” parancsára egy másik nőt, az anyósát követi. Önönmaga Ruth-sorsában ráismerhetünk arra, ahogy a kivételes elismertésű egyetemi professzor a mai napig feltétlenül ragaszkodik Auschwitzban véletlenül hozzájuk csapódott fogadott testvéréhez, aki egyébként ápolónő lett: mert „*a kapcsolatuk*” „*nem az érdeklődés kö-*

zösségén alapul”, „*hanem valami abszolúton; és ez az abszolút: 1944, 1945*”. Ez a legutóbbi állítás egy másik vonatkozásban úgy hangzik: amikor a deportált-alkalmazott a szó szoros értelmében *halálos* kockázatot vállalva hozzásegítette ahhoz, hogy csaljon, idősebbnek mondja magát, és a „*kiválasztásnál*” a jó csoportba kerüljön, azt bizonyította be, hogy Auschwitzban és éppen Auschwitzban volt lehetséges „*a szabad, a spontán tett*”, „*a tiszta tett*”. Attól, akinek ilyen tapasztalatok és felismerések lettek a sorsává, valóban nem lehet megkérdézni, hogy okkal azonosítja-e hajdani, vagyis mindenkori kínzóival a biciklistát, aki több mint negyven évvel később és feltehetően csak idiotizmusból (legyen: macho színezetű idiotizmusból) elgázolta.

Jól értsük meg: a kérdést nemcsak és nem is elsősorban a személyes szenvedése iránti tisztelet némítja el, hanem az, amit a könyv egésze, tehát a régi történet és az újabb együtt állít: azt, hogy a világgállapot, amelyben a „*hűség*”, a „*tiszta tett*”, az „*abszolútum*” az üldözés, kínzás, a tömeges kiirtás koncentrációs táborát jelentette, nem csak képletesen szólva, a világgállapot, amikor a levegő a haláltól bűzlött, nem „*ereszti el*” őt soha. Az igazsága épp azért súlyos és visszautasíthatatlan, mert negyvenötven év távolságából, egy sikeres élet magasan, egy napsütötte kaliforniai házban és minden könnyező hangsúly nélkül (de hiszen alighogy megérkezett Auschwitzba, „*öszönösen és rögtön megérttem, hogy itt az ember nem sír; nem hívja fel magára a figyelmet*”), a megszerzett tudás, a ráció élességével, hogy ne mondjam, fényével fogalmazza meg: „*A néhány év során, amikor én mint tudatos ember léteztem, lépésről lépésre megfosztottak az élethez való jogtól, így aztán számomra Birkenau nem nélkülözött bizonyos logikát.*” Ilyen mondatokban nem és végképp nemcsak személyes Auschwitz-sors, hanem a világ Auschwitz-állapota beszéltek el. Egyeszerű szellemű rokonok, de például a Berkeley történelemsz professzora is, aki történetesen még a férje is volt egy ideig, arra szólították fel, hogy felejtse el az emlékeit. Azt hinném, nem az emlékeitől rémültek el, hanem ezt a tudást érzékelték benne, „*olyanok voltunk, mint a rákosok, akik az egészségeseket arra emlékeztetik, hogy ők is halandók*” – mint ahogyan ő viszont ezért utasította el a rémült felháborodással, hogy megfosztassák az „*életétől*”. (Kertész Imre hőse egész más hangnemben, nagyon hasonlóan beszél el.)

Mert a másik lehetséges megoldás az lett volna, amit az anyja választott, aki következetesen hat évet tagadott le a korából – ki akarta törölni az életéből az üldöztetés korszakát.

Megpróbálom érzékeltetni Ruth Klüger könyvének néhány mozzanatával, de itt már más könyveket is belevonva, mi ez a paradox és baljóslatú igazság, illetve mi ez a világgállapot. A szökés heteiben egyszer vonatra szállnak, amelyik tele van menekülőkkel, a lány végigfekszik a faülésen, és egy asszony, aki szintén a gyerekeivel utazik, kérétenül betakarja egy takaróval. A lány persze hálás, de sokáig forgatja a fejében a kérdést: „*engem gondolt?*”, értsd: egyszerűen a gyereket, aki ott fekszik, vagy egy német gyereket, a népközösség tagját? Az epizódot Ruth Klüger Hölderlin HYPÉRIÓN-jának egyik mondatával zárja: „*So kam ich unter die Deutschen*”, „*Így jöttem a németek közé*”. Az irodalmárok értékelni fogják a szállóigeszzerű idézet jelentésváltozását. Ekként a németek közé jutva, vagyis egy bajor gimnáziumban valami szerelemfélélt élt meg egy Christoph nevű fiúval (amiért is a zsidó fiúk, akik persze vidáman lefektették a keresztény lányokat, szigorúan megrótták), akivel aztán a kontinensek és az évtizedeken át is megőrizték a barátságot. Neki, ennek a férfinak mondja, amikor ő a „*zsidógyűlöletet*” az archaikus „*idegengyűlölettel*” magyarázza: „*Annyira különbözöm tőletek, hogy csak magas fokú tudatossággal tudjátok visszatartani magatokat attól, hogy üldözettek?*” Az első amerikai évben néhány hétig valamiféle pszichiátriai-pszichoanalitikus kezelésre járt, amelyet aztán „*egy szakadékszerűen mély ellenérzésből*” (németül: Widerwille, ellenakarat) hamar megszakított. „*Lazi Fessler olyan volt (de ez csak most jut az eszembe), mintha a náci szellemileg uralkodtak volna fölöttem, ahogy Németországban sohasem tudtak, vagyis nem hagyott engem érvényesülni (s emögött, ugye, a halál áll, a halálos ítélet), és mégis úgy hangzott, mint az apám.*” Itt kell leírnom, hogy valamilyen homályos és bizonytalan, de mégis gyakran érzékelhető módon mintha az anyjához való kapcsolata is hasonlítana a borzalmas világ elleni küzdelméhez – az asszony nem volt szeretet híján, de talán túlságosan akarta élvezni az életet, és túlságosan a „*tulajdonának*” tekintette a lányát, hogysém valóságos empátiával forduljon felé, ily módon mégiscsak asszimilálta valamennyire a világ egy karakterjegyét, amely

aztán teljes barbár hatalmával ellene fordult. És a gázolás, amelyben Ruth Klüger ráismert arra, hogy (a macho) Németország mindig el akarta őt pusztítani. Képzeltetők-e ennél igazságtalanabb és abszurdabb kérdések, illetve asszociációk – amelyek azonban mégis mind végtelenen hitelesek és végtelenen pontosak? És hozzáfűzök még egy adalékot, mintegy a könyv pereméről. Egy hosszú bekezdésben leplezetlen ingerültséggel ír arról, hogy Buchenwaldban a politikai foglyok megvetették a zsidó deportáltakat, és semmi esetre sem arra használták fel a lehetőségeiket, hogy könnyítsenek a náluk sokkal rosszabb helyzetben lévőknél a sorsán. Eddig is tudtuk, hogy Buchenwald utolsó egy-két évében leginkább a kommunista foglyok bizarr módon bizonyos privilegizált helyzetbe kerültek. Én például Semprun *QUEL BEAU DIMANCHE!* című regényében vagy emlékiratában olvastam, miként vette ki az SS a köztörvényesek kezéből a tábor fegyveradminisztrációját és bízta rá a kommunistákra. (Itt vetem közbe, annál inkább, mert a kritikus bekezdést ugyancsak meg kellett értenie: Franciaországban Semprun mégis egyike volt az elsőknek, aki Ruth Klüger könyvének kivételes értékét hirdette.) Semprun azt is elmondja, mire használták a lehetőségeiket: legfőképpen arra, hogy kicseréljenek neveket a halállistákon, és egy olyan helyére, akinek még volt esélye a túlélésre, egy másikat írnak, aki már nyilvánvalóan el volt veszve. (Legutolsó, *LE MORT QU'IL FAUT – EGY HALOTTRA VAN SZÜKSÉG* – című regényéből meg lehet tudni, hogy ő is ekként élte túl – ő mindenesetre egy már halott fegyenc identitását kapta meg.) Mármost ha nem erőltetjük is az ugyancsak valószínű feltételezést, hogy néha nagyon fontos elvtársak kedvéért, akiktől a jövődő világ egész üdve függhetett, feláldoztak egy névtelen és bizonyára szörnyű állapotban lévő rabot (miért is, a történelem iszonyú fintorával, a prágai konstrukciós perekben némelyiküket az SS-szel való együttműködés vádjával ítélték halálra), ismétlem, ha nem erőltetjük ezt a feltételezést, akkor is dermedt ijedelemmel kell kérdeznünk, milyen jognal ítélték élet és halál fölé. A kérdésre nyilvánvalóan nincs válasz, illetve nem lehet rá a koncentrációs táboron kívüli világ ismervei szerint választ keresni – annyira nem, hogy feltenni sincs jogunk; de ezen a világon kívül egyetlen gyereknek sem

jutna az eszébe megkérdezni, mi motiválja egy asszony anyáskodó gesztusát. „Az emberi nyelv másra találtatott ki és gondoltatik el”, írja Ruth Klüger. Hogy megértem ezt a mondatot, nem tudom az olvasót megóvni egy történet-től. Auschwitzban megismerkedett egy vele egykorú lánnyal, akinek az apja a tábor halál-segédmunkásai közé tartozott – mindketten később ott is pusztultak. A lány egyszer látta (amit egyébként titkoltak a foglyok elől), ahogy egy teherautó platójáról beszórták a hullákat egy gödörbe, és tudta, hogy esetleg az apja rakta fel ezeket a hullákat: ha túlélte volna, miféle nyelven tudott volna ő szólni és lehetett volna hozzá szólni? És milyen nyelven beszélhet, aki ezt a történetet megismerte? Ruth Klüger maga máig is érezhető fájdalommal jegyzi fel, hogy a háború után, amikor társaságokban gyakran felidéztek a bombázások szörnyűségeit (amelyeknek néha egy fél osztály áldozatul esett, és valaki, aki elbeszélte, azért élte túl például, mert csak falhoz csapódott), ő képtelen volt rá, hogy a saját tapasztalatait elmondja, mert biztos volt benne, hogy utána már senki sem fog tudni egy szót sem szólni. „*Ti barátaim, ti beszélhettek a háborús élményeitekről, én nem. A gyerekkorom ennek a különbségnek a fekete lyukába esik.*” Tudjuk, hogy voltak nagy túlélők, Améry, Borowski, Celan, Levi, akik mintha megtalálták volna a nyelvet – és végül mégis öngyilkosok lettek; Pilinszky verséből pedig ismerjük a megfordított perspektíva végleges formuláját is: „*Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem.*”

AKIK ODAVESZTEK ÉS AKIK MEGMENEKÜLTEK (Európa, 1990) című emlékezésében Primo Levi idézi, amit egy SS-tiszt mondott neki (az idézetet kicsit rövidítve közlöm): „*Bárhogy érjen is véget a háború, maguk ellen már megnyertük: egy sem marad meg maguk közül, hogy tanúságot tegyen, és ha néhányan mégis megmenekülnek, a világ nem fog hinni nekik. [...] azzal, hogy elpusztítjuk magukat, elpusztítjuk a bizonyítékokat. [...] A táborok történetét mi diktáljuk.*” Tudjuk, hogy ez mégsem lett így, kis híján, de nem; ám Ruth Klüger könyve éppen arról „*tesz tanúságot*”, hogy más módon mégis igaza lett, mert mai napig rákényszerítették a világra, az emberi életekre, konfliktusokra és asszociációkra, az emberi nyelvre a táborok ideológiáját és realitását. Körülbelül ezt neveztem a könyv paradox és baljóslatú igazságának.

Egy olasz filozófus, Giorgio Agamben erre a Primo Levi-idézetre építi a könyvét, amelyben az Auschwitz utáni lét, vagyis beszéd lehetőségét elemzi. (QUEL QUE RESTA DI AUSCHWITZ, Torino, 1998 – AMI MEGMARAD AUSCHWITZBÓL.) A latinban, emlékeztet rá Agamben, a „*tanúra*” két szó volt, „*testis*”, amelyik a „harmadik”-at (terstis) jelentette, aki egy esemény két cselekvője közé belehelyeződött, és „*superstes*”, aki egy eseményt végigkövetett, vagyis mintegy fölébe került, és utána beszámolhatott róla. Azoknak az akaratára szerint, akik elrendelték és végrehajtották, Auschwitznak, illetve a Shoah-nak nem maradhatott és a szónak eme hagyományos, kettős értelmében nem is maradt tanúja, Auschwitz és a Shoah a példátlan, a tanúk nélküli esemény. Maradtak ugyan túlélők (sokuk egyébként, miként ez jól ismert, lelkiismeret-furdalást érzett azért, hogy túlélte – újabb, különösen perverz bizonyítékokként annak, ahogy a náciizmus messze a veresége után is meghatározta az emberi sorsokat), de az ő szavuk eleve félrevezető, mert ember tanúskodik azok sorsáról, akik nem emberré tettek. A táborokról hitelesen azok tanúskodhattak volna, akiket az auschwitzi folklór, akármilyen okból is, „*muzulmánok*”-nak nevezett, de minden tábor ismert, mindentűtt volt nevük: azok az élőhalottak, akik elvesztettek minden testi és szellemi kapcsolatot a világgal, és még egy rövid ideig étlen-szomjan, félig hobbantán támolyogtak. Ők éltek és testesítették meg azt, amivé az embereknek a táborokban válniuk kellett; aki nem jutott ide, nem tudhatott soha hitelesen tanúskodni róla, de azok, akik ide jutottak, már akkor sem tudtak értelmesen beszélni, és kivétel nélkül mind elpusztultak, vagy összeestek, vagy megölték őket. Megint csak a literátusoknak hozzáfűzném, az utolsó évtized nagy divatjára gondolva: a narratológiai elméletek nem modellálják ezt a lehetetlen beszédhelyzetet, az emberi elméletet nem erre találtatnak ki.

Egy-két utalással Ruth Klüger is jelzi szövegében a konfliktust vagy inkább csapdát. Ahogy egy helyütt elmagyarázza, a kamasz lány bízakodásával mindig remélte, hogy ő túléli, és „*tanú*” lesz; de más helyütt azt fejtí ki: minden lágeremlékirás eleve hamis, a pusztá tény okán, hogy a szerzője él, vagyis így minden emlékirás valamiféle „*escape-story*”-vá csúszhat át. (Az angol kifejezést írta bele a szövegbe, nyilván a „szökés” és a „megmenekülés” kettős értelmé-

ben.) Azt hiszem, ebben lehet megragadni, miért rendkívüli ez a könyv. Ő maga egyébként egy beszélgetés során csodálkozva mondta, nem érti a sikerét, hiszen olyan dolgokat beszél el, amelyek ma már köztudomásúak. Ez igaz, de nem tudnék még valakit idézni, aki valóban történetet, ha úgy tetszik, „story”-t beszél el, de minden szava a megírás kényszerűségét és lehetetlenségét *tanúsítja* – eredetileg egyébként azt a címet is akarta adni a könyvének, amely a francia fordítás címe lett: REFUS DE TÉMOIGNER – A VISSZAUTASÍTOTT TANÚVALLOMÁS. Ruth Klüger nem a horror tényeit beszéli el újra (bármennyire szörnyűek is a történet egyes epizódjai), nem is regényesíti, amit átélt (mint Semprun teszi, egyébként az idővel egyre kétségesebb értékű művek sorozatában, és ahogy Borowski – ő kevésbé – vagy Kertész Imre is), és nem is egy filozófiai vagy történeti jellegű traktátus keretében eleveníti fel és elemzi (mint valamennyire Primo Levi és teljes egészében Agamben). Ez egész más könyv: egy kikezdzhetetlenül szuverén asszony beszéli

el, hogyan tetováltattak rá és az egész világra a muzulmánországok számjegyei: *A – 3537*.

Lezárásul, szokatlan módon, szeretnék túllépni egy (mégoly feltétlenül elismerő) ismertetés feladatán. A könyvet én másfél-két éve olvastam, azóta több barátomnak elküldtem, azért is, hogy általuk felhívjam rá a kiadók figyelmét. Nem tudok róla, hogy ez eredménnyel járt volna. Ezt az ismertetést azért (is) írtam, hogy most nyomtatásban, minél többek számára megismételjem: **FORDÍTSÁK LE ÉS ADJÁK KI EZT A KÖNYVET!** Nemcsak és nem is elsősorban azért, mert abban a néha meglehetősen kusza zajban, amellyel Magyarországon a múltat és a jelent vitatják, fontos lenne ezt a mindig sebzett és mindig okos hangot hallani, vagy mert elképzelem, hogy egy-egy év múlva kötelező olvasmány lesz a középiskolákban; hanem azért, mert annak, aki ebben a világban él, ismernie kellene ezt a *tanúságtételt*.

Pór Péter

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Pro Cultura Urbis Közalapítvány
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, V, *Piarista köz 1.*
Cartafilus Kft., XIII., *Visegrádi utca 5/B*
Írók Boltja, VI., *Andrássy út 45.*
Láng Téka, XIII., *Pozsonyi út 5.*
Magyar Rádió – Pagoda, VIII., *Bródy Sándor utca 5–7.*
Magyar Televízió – Aula, V, *Szabadság tér 17.*
Múzeum Könyvesbolt, V, *Múzeum körút 39.*
Múcsarnok, XIV., *Dózsa György út 37.*
ODEON ART VIDEO, XIII., *Hollán Ernő utca 7.*
Osiris Könyvesbolt, V, *Veres Pálné utca 4–6.*
Pont Könyvesbolt, V, *Mérleg utca 6–8.*
Stúdium Könyvesbolt, V, *Váci utca 22.*
Sziget-bolt, V, *Váci utca 76.*
Sziget Rehabilitációs Szövetkezet, VII., *Murányi utca 21.*
Universum, Kossuth Klub, VIII., *Múzeum utca 7.*

Vidéken:

- Corvina Kiadó, Licium Könyvesbolt, *Debrecen, Kálvin tér 2/C*
JATE könyvtár, *Szeged, Petőfi sugárút 30–34.*
Sík Sándor Könyvesbolt, *Szeged, Oskola utca 27.*
Sziget Egyetemi Könyvesbolt, *Debrecen, Egyetem tér 1.*